

5

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

Türkiye Diyanet Vakfı
Kütüphanesi
İslâm Ansiklopedisi

1.1 AGUSTOS 1988

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

— ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN HATIRASINA ARMAĞAN —

Müdür—Editor
Prof. M. Tayyib GÖKBİLGİN

CİLD—V
CÜZ—1.4
1973

5-6

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İstanbul - 1973

Son Çağatay devrinde Doğu Türkistandan resimli bir han Silsilenâmesi
(Prof. Zeki Velidi Togan'ın İran'da bulduğu bir yazma)

Emel ESİN

İthaf: Târihçi olarak milletler-arası şöretini kuran eserlerini neşretmeden önce bile, Prof. Zeki Velidi Togan, sanat târihine dikkatini çevirmişdi. Sanat târihi çalışmalarına, Halil Edhem ve Paul Pelliot'un işareti üzerine, Topkapı murakka cönklerinin tedkiki ile başladığını kendisi kayd etmiştir¹. Pelliot, Orta Asya medeniyetinin bu derin görüşlü araştırmacısı, elbette ki, Orta Asya'dan gelen fakat tam menşei ekseriyetle bilinmiyen ve bu bakımdan esrârlı kalan resimlerden mürekkebe murakkalar karşısında merak duyacakdı. Fakat Pelliot'un çalışmaları bilhassa Orta Asya medeniyetinin İslâmî olmıyan vechesine dönükdü. Cönkler üzerinde İran sanatı mütehassısları tarafından evvelce yapılan araştırmalar ise Türk kültürü konularını yana bırakmışdı. Murakka cönkleri tedkik edebilmek için ise Orta Asya'nın hem İslâmiyetden önceki, hem sonraki medeniyetinin bütün vechelerini tanımak gerekiyordu. Bu kadar istisnâî şekilde geniş bilgiye hâkim bir Orta Asyalı Türk âliminin İstanbulda bulunması, Türk sanat târihi bakımından pek hayırlı bir tesâdüf idi. Çünkü Zeki Velidi Bey, murakka'larda ismi geçen sanatkârlardan Türklerin de, ve ibârelerden türkçe olanlar üzerinde de, araştırmaya koyuldu. Zeki Velidi Bey, ilk önce, Topkapı Kütübhanesindeki dört cönkü intihâb etti ve bunlar üzerindeki çalışmalarını 1954'de İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi'nde neşretti². Sonraki yıllarda 42 daha murakka cönk³ gözden geçirdi. Böylece murakka'lardaki resimlerin bir çok esrârı çözüldüğü

1 On the miniatures in Istanbul libraries, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi yayını 1034 (İstanbul 1963) s. 7.

2 «Topkapı Sarayında dört cönk», İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi (ITED), cild I (İstanbul. 1954).

3 Bk. not 1'deki kaynak.

gibi, cönklerin teşekkül ettiği İlhanlı, Timurlu ve Ak-koyunlu devirlerinin sanat ve kültür târihi de aydınlandı. Zeki Velidi Bey, yalnız târihçi olarak değil, sanat târihi bilgini sıfatı ile de, ön planda yer aldı. Kendisine dünyanın çok yerlerinde bu konuda çalışan sanat târihçilerinden sorularla dolu mektublar gelirdi. Türk sanat târihi kongrelerinde Zeki Velidi Beyin İlhanlı ve Timurlu devirleri hakkında tebliğleri, bu mevzûda neşrettiği eserleri, büyük olaylardandı. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisinin III. cildinde bir makalesinde⁴, bir İlhanlı vesîkasında bulunduğu yirmüiki Türk sanatkârının adları, bu devirde Türk tesîrinin ehemmiyetini meydana çıkardı. Sanat târihi konusunda, bu keşif, Zeki Velidi Beyin târih sâhasındaki büyük buluşlarına, İbn Faqlân seyâhat-nâmesini ve Al-Hvarizmî'nin Mukaddimat al-adab'inde kadim Hvarizm dilinin kalıntılarını bulmasına, denk idi.

Zeki Velidi Beyin Orta Asya Türk sanat târihine ilgisi hayatının şon günlerine kadar sürdü. Vefâtından az evvel bir kıymetli buluşu daha neşre hazırlanıyordu. Meşhedde bir kütübhânedede bulunduğunu sandığım fakat maalesef tam menşeyini sormadığım bu resimli Silsilenâme, M. XVI. yüzyıl ortalarında Doğu Türkistanda yazılmış olduğu muhakkak şekilde bilinmesi bakımından, nâdir cinsden bir eserdir. İslâmî devirde Doğu Türkistan sanatı hakkında bilgimiz pek azdır. Son hastalığı esnâsında, Zeki Velidi Bey Doğu Türkistan Silsilenâmesinin kendisinde bulunan fotoğraflarını, posta ile, bana göndermişti. O esnâda, bu hareket hakkında fazla düşünmedim. Sonradan şunu düşündüm : belki bu sâhada araştırma yapmıyacak idi, fakat araştırmaya devam edilmesini istiyordu. Zeki Velidi Beyin bulmuş olduğu bu resimli Silsilenâmeyi, onun azîz hâtırasına ithâfen, bir kaç kelime ile tanıtarak, Orta Asya Türk sanatı konusuna ilgili olanlara arz ederim. Hocamızın beklenmedik vefâtı sebebi ile, Silsilenâmenin ne menşeyi, ne vasıfları hakkında bilgim var. Bu konularda, İranlı âlimlerin irşâdına muhtâcım.

Kültür târihi yönünden bakış

Söz konusu yazma Çağatay neslinden hakanların Doğu Türkistanlı kolundan Sultan Edhem Sûfî hayatda iken vücûda getirilmiş ve bu hakan ile en yakın yedi ceddinin resimlerinden mürekkebe bir silsilenâmedir. Sultan Edhem Sûfînin yaşadığı devirde Doğu Türkistanı anlatan başlıca kaynak *Târih i-Reşîdî*'dir. *Târih*

4 «Londra ve Teheran kütübhânelerinde bazı İslâmî yazmalar», *ITED*, cild III/3-4, (İstanbul 1960).

*i-Resîdî*⁵ müellifi, Moğol asıllı Duglat boyundan olup Türkleşmiş bulunan Kâşgar beylerinden Muḥammed Ḥuseyîn Küreken (Han damadı) oğlu Muḥammed Ḥaydar Mirza idi. Kendisine kısaca Mirza Haydar denen müellif, Ondördüncü ilâ Onaltıncı yüzyıllarda Doğu Türkistan târîhini kaleme almağı 1544'de tasarlarken, intihâb ettiği devrin ehemmiyetine dikkati çeker⁶. Mîlâdî onuncu yüzyılda (M. 926 etrâfı) merkezi Kâşgar olan Hakanlı «Türk» sülâlesinin İslâmiyeti kabûlünden sonra⁷, Doğu Türkistanda Onuncu yüzyıldan evvel başlıca dîn olan Burkan (Buddha) dînî ve İslâmiyet arasında mücâdele başlamışdı. Turfan ile Kansu'da hakanlıklar kurmuş olan Uygur Türkleri⁸ ile Müslüman Hakanlılar arasındaki dînî muhârebeler; Budhist Kara-Hitay ve Mogolların, M. Onikinci ve Onüçüncü yüzyıllarda Türkistanı istîlâsı ve Moğollar ile Kalmakların Uygur Buddhist kültürüne girmesi ile, bir müddet Buddhism lehine döndü. Fakat Buddhist Türkler ve hattâ Mogollar arasında bile, yine de İslâmiyet ilerlemekte idi. Barak (öl. 1270) ve Kepek⁹ (1526 da ihtidâ etti) Hanların İslâmiyeti pek sathî şekilde kabûl ettiği sanılmaktadır. Filhakika, Müslüman oldukları Çince transkripsiyonda verilen adlarından anlaşılın Çağatay sülâlesine mensûb Hsi-ning hükümdarlarından Süleyman oğlu «Ya-han Sha», M. 1351'de Tun-huang'da Avalokiteşvara'ya mabed yaptırmakdan da geri kalmıyorlardı¹⁰.

Tuğluk Temürün (1347-1363) ihtidâsı ise, Haydar Mirza Duglata göre, «Mogol ulusu» ve hanlarında, İslâmî bakımdan, «rüşd» e eriş çağıdır :

5 Sultan Edhem Süfi: D. Ross, *The Târîkh i-Rashîdî, a history of the Moghuls of Central Asia* (London 1895), giriş, s. 121. Bunların mertebesi ḥâkan idi (Rossa, metin, s. 57). Fakat Temürülere tâbi oldukları için «han» denirdi.

6 *Ibid.*, metin, s. 2-3. Duglat soyunun «mansabı», Memlûk ve Osmanlılarinkine benzeyen şu âlâmetlerle belli idi: *Ṭabl* (naḳqarah da denirdi: davul), *alem* («tümen tuğ» da denmekte idi: Tümen: onbin kişilik kuvvet); iki hizmetkâr bey. İki beyin her biri «koşun tuğ» (veya «çapar tuğ») sâhibi idi. Koşun bin kişilik bir askerî kuvvetdi (Ross: s. 56), *Târîh i-Resîdî* türkçe tercemesinde (bk. aşağı. not 11) hem koşun, hem «koşluk» da denir. W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Turk Dialekte* (s. Gravenhage 1960) koşuk kelimesinin Çağatay türkçesinde kalabalık bir kuvvet demek olduğunu söyler (Bk. Tüman, Tüman beği). «Çapar» ise haberci Tatarı demektir: *ibid.* Memlûklarında arkasında «çifte» (:ciṭṭah) iki eş atlı giderdi. Al-Kalkaşandî, *Şubḥ al-A'sâ* (Kahire 1964), cild IV, s. 8, 4, 7. Bunlar Osmanlı hükümdarının arkasındaki silâhdar ve cuhadar gibi olsa gerek. Mogollarda okların içinde bulunduğu sadakı ancak hanın kendisi taşırdı (Ross, s. 55). Mirza Haydarın ecdâdının başka mansab âlâmetleri: *Ḳur* kullanmak hakkı (kuşak: bk. Mahmûd Kâşgarî, *Al-divân u-lûgat it-Türk*, B. Atalay, Ankara 1941-43): hanın yanında ve öbür emirlerinden bir yay boyu yukarıda oturmak hakkı: Ross, s. 55.

7 O. Pritsak, «Kara-hanlılar», *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1955).

8 E. Esin, *Buddhist and Manichean Turkish art* (İstanbul 1967), s. 5-9, 16-21.

9 K. Jahn, *Rashid al-Din's History of India* (The Hague 1965), s. XXXIX, «Kepek» demektir. *Târîh i-Resîdî*'nin türkçe tercemesinde (bk. not 11) ise «Kepek» denmiş. Ross ise «Kabak» demiş.

10 A. Stein, *Serindia*, (Oxford 1921 isimler indeksi ve Tun-huang, cave XI resmi.

«Bu han i-devletmend Müsülman bulgandınkin (oldukdan sonra), Mogol ulusıga (ulusunda) İslamda rüşd tamam hâsıl boldu (oldu)» (Niyâzın¹¹ Türkçe tercemesinden)

Tuğluk Temürü ilk İslâmiyette davet eden Şeyh Cemâluddîn¹², o zaman Uyğuristan hudûdlarında bulunan Lob Katak'da yaşıyordu. Bu şehrin ahlâk düşkününü halkına darılan Cemaluddîn, şehirden uzaklaşırken, Doğu Türkistan çöllerinde olagan tarzda bir kum fırtınası çıkıp, yığılan kumlar yarılmış ve *Kur'ân* âyetlerindeki gibi, günahkâr şehir gömülmüştü :

« فاذا هي تمور » (Ve işte [yer] sallanıyor : *Kur'ân*, LVII/16) Doğu Türkistan halkının âkibeti endîşesi ile, Cemâluddîn'in gönlünde de manevî bir fırtınanın

11 Red Fort Müzesi iki cildden ibâret *Târîh i-Reşîdî* türkçe tercemesi, no 40-190. H. 1314-1320/M 1896-1902 de Muhammed Muhtâr Yarkendî tarafından istinsâh edilmiştir (varak 146) Varaklar ekseriyetle numerosuzdur. Bu bakımdan ekseriyet ile varak numerosu verememekdeyim. Tercemenin hangi devirde yapıldığını tesbit edemedim. Ancak mütercimın adı ve tercemeyi yapdıran ve başkenti Yarkend olan iki Hoten beyinin isim ve lakabları verilir ve bu Hoten beyi «Emîr u-mulk u-Mâçin, hâkim i-vakt» denecek kadar mühim sayılır. Yanî Çinin H. 1172/M. 1758'de Doğu Türkistana tâm hâkimiyetinden evvel olabilir. Tercemeyi yapan Muhammed Niyâz İbn 'Abd ul-Gafûr, «dâr us-saltanatı» Yarkend olan «Emîr Abd ur-Rahmân Dânk (دانك) Hâkim Bikum» hizmetinde idi. Radloff'a göre Kırgız lehcesinde Dânk şöhret, şeref, mansab demekmiş. Dangcı ise uc beği demekdi:Yule-Cordier, aşağı. not 39'da adı geçen eser, index. Söz konusu kelime (دانك) Vâng olsa çince kral demek olurdu. Abd ur-Rahmân ve Niyâzın yaşadıkları devri tesbit için bir ihtimâl daha vardır. H. 1278/1861 de Çinlilere karşı Hoten halkı ihtilâl etmiş ve «Çagataylardan 'Abd ur-Rahmân» ı emîr ve Niyâz adlı bir hocayı ona yardımcı tâyin etmişlerdi»: Mehmed 'Âtîf, *Kâşgâr Târîhi* (Istanbul H. 1300), s. 34. Ross'un tercemesine esâs olan (British Museum Ad. 29400, ve Or. 157 farsca metinlerden başka) Bible Society'nin iki türkçe tercemesinden biri H. 1263 yılında Hotende yazılmışdır. Tercümanın adı yokdur. (Ross, s. X). Belki Red Fort yazmasının da aslı bu târihdendir. O taktîrde 'Abd ur-Rahmân H. 1278 deki ihtilâlden önce Hoten emîri bulunuyordu. Niyâzın tercemesi, anlaşıldığına göre, 'Abd ur-Rahmân Dank Hâkim Bikum öldükden sonra bitmiş ve Hoten hükümdârlığında onu takib eden Muhammed Azîz Dank Hâkim Bikum devrinde biterek ona ithâf oldu.

Hotenlilerin istiklâl için mücâdeleye hazırlandığı ve Çagatay sülâlesinden bir emîrin hâkim bulunduğu devirde *Târîh i-Reşîdî* gibi Doğu Türkistanın Çagatay hanları idâresinde müstakil yıllarını tanıtan bir eser dikkati çekmiş olabilir. *Târîh i-Reşîdî* nin güzel bir «pârsî» nushası Yarkend Emîrinin kütübhânesinde mevcûd olup, Emîr bunun türkçeye tercemesini Niyâz'dan istemişdi. Niyâz tercemeyi yaparken eserin içindeki âyetleri ve farsça beytleri tercemeye cesâret etmediğini ve aynen tekrar ettiğini söyler. Mogol ve Kalmak dillerindeki kelimeleri ise aynen koyup ayrıca şerh ettiğini bildirir. Eserde mevcûd türkçe şiirlere Niyâz kendi türkçe şiirlerini de ilâve etmiş. Niyâzın türkçe tercemesi Ross'un neşrettiği ingilizce tercemeden daha çok fazla kısımlar ihtivâ eder. Bunlar daha ziyâde kısas i-enbiyâ ve Türk ile Mogol şecereleri ile ilgilidir. Prof. Z.V. Togan, Ross'un kullandığı farsça ve türkçe metinlerden, kültür ile ilgili çok kısımları ve bu arada «hünermendler» in adlarını da atlamış olduğunu söylerdi. Bu bakımdan *Târîh i-Reşîdî*'nin Red Fort'daki türkçe nushasının neşri iyi olurdu.

12 Ross, s. 1-15.

tına kopduğu o günlerde, Tuğluk Temürün ve onun arkasından bütün Doğu Türkistanın İslâmiyete gireceğine yoğurduğu bir ruyâ görmüştü¹³:

«Men bir tuş kördüm. Bir egis (yüksek)¹⁴ dübe¹⁵ (tepe) tufasına¹⁶ (silsilesine) bir çırağ alıp, çıkıp yandurdum ki, tamam Maşrik ol çırağ yüzünden rüşen boldu».

Böylece Cemâluddîn Aksuda Tuğluk Temüre rastladığı zaman gönlünde bir ümîd vardı. Tuğluk Temür, çocukluğunun geçtiği Moğolistan ve şimâli Türkistan¹⁷ illerinden Aksuya yeni gelmiş, onsekiz yaşında bir gencdi. İtlere (ay köpeklerine) kemik verirken «Tacik»¹⁸ (Müslüman) hocayı görerek onunla alay etti:

«Sen mi yahşisin bu it mi yahşi?»

Cemâluddîn cevap verdi:

«Eğer ben insan adına lâyük isem ben itden yahşiyim, değilsem it benden yahşi».

Tuğluk Temür durakladı ve düşündükden sonra sordu:

«İnsanı itden ayırt eden nedir?»

Bu muhâvereden sonra, İslâmiyete meyl duyan Tuğluk Temür, eğer han olmağa muvaffak olursa İslâmiyeti kabûl edeceğini Cemâluddîne va'd etti. Tuğluk Temür han oldu fakat Cemâluddînün ömrü, va'dı hatırlatmağa yetmedi. Ölüm dö-

13. Bu metin *Târîh-i-Reşîdi*, Niyâz tercemesindedir (bk not 11).

14 Radloff, *Wörterbuch*, «ägis», III.

15 *Ibid.*, «dupa».

16 *Ibid.*, «tufa», «taf», «top».

17 Mirza Haïdar devrinde Bişbalık, Yulduz vâdisi, Taraz, Balasagun, gibi eski Türk hakan merkezlerinin bulunduğu şimâli Türkistanın bazı kısımları da Mogolistan'a teşmil edilirdi. Turfan ve Çalış (Kara-şahr) mıntukalarına ise Uyguristan adı verilirdi; Turfan şimâlindeki Hami, Kamul gibi pek eski Türk merkezlerine Hitay deniyordu: Ross, giriş, s. 51-55, s. 44, 63, 126, 361. Eski Türk merkezleri: E. Esin, «İslâmiyetden, evvelki Türk resim sanatı» *Türk kültürü El-kitabı*, cild II, kısım I a (Millî Eğitim Basımevi 1972), not 100-107. Hâlen «Altı şahr» veya «Yeti-şahr» denen ve Kâşgar, Yengi Hisar; Yarkend, Hoten, Uç-Turfan, Ak-su (ve Kuça:Kusen) ile Fergâne'den bir kısım idhâl eden ile ise o devirde «Mangalay su» yâni «güneş yüzü» (*Aftâb-rûy*) denirdi. Ross'a göre, «Mangalai» Türkçe alın manâsınadır (bk; Radloff, mângalay). Fakat su kelimesinin hangi dilde güneş olduğu bilinmemektedir: Ross, giriş, s. 51-52 metin s. 7-9. Mütercim Niyâz'ın *Târîh-i-Reşîdi* tercemesinde şöyle denir: «Mogol ibâreti veya Kalmak lûgatı bulgay, meselâ, Mangalay ve gayrisi». «Mangalay-su» hudûdları da Mirza Haydar Duglat tarafından tarif edilir: «Mangalay-suynung hudûdı, maşrik tarafı Küsen, Tarbugurgâca (bugünkü Kuça ve Bugur: Ross, s. 9) ve magrib tarafı Sâm (Ross: ?) Garuçar (Ross: ?), Çakışman (Ross: ?) ki Fergânening âhir vilâyeti, ve şimâl tarafı Işık Kөл, ve cenûb tarafı Curcan ve Sarığ Uygur durur» (Sarığ Uygur memleketi Hoten doğusu Çerçen tarafı ve Kansu: E. Bretschneider, *Medieval researches from Eastern Asiatic sources*, London 1967, c. I, s. 263, c. II, s. 205, 228). Bu hudûdun içini Mangalai-su dirlar. Bu hudûd içida nice şehir bar irdi. Ol şehirlerning uluğu Kâşgar ve Hoten ve Üzkend ve Kasan ve Ahsiket ve Andican ve Ak-su ve At-başı ve Küsen irdi».

18 Ross, index.

şeginde bu vazifeyi oğlu Erşeduddîne («Dinde en yüksek rüşde varan») vasiyet etti. Erşeduddîn Tuğluk Temür «orda»¹⁹ sına (ordu: hanlık ordugâhı) vardı. Fakir ve çelimsiz bu hocayı ordaya sokmuyorlardı. Erşeduddîn, ordanın yanında bekledi ve her seher vaktinde, avazı çıktığı kadar bağırarak ezan okudu. Han, kendisini her sabah uykusunda rahatsız eden bu sesin sâhibini buldurdu ve hiddetle sordu :

«Sen kimturursun? Her seherde, 'ayn-ı râhatda, uykulagayımda katığ (bağırarak) âvâz kılarırsın ve hvâb-i rahatdîn mahrûm koyarsın?»

Tuğluk Temür Cemâluddîne verdiği sözü hatırlayınca, o gün, kendisi ve yüzaltmışbin kişilik «Mogol» (Mogol ve gayr-i Müslim Türk) ordusu Müslüman oldular. Temsîlî olarak da, eski Türk usûlünde uzun²⁰ olan saçlarını «biçdiler»²¹ (kesdiler).

H. 754/H. 1353'de henüz 24 yaşında iken Müslüman olan Tuğluk Temür²² Batı Türkistanı ve Kunduza kadar Horasanı da istilâ etti. Bu muhârebelerde müstakbel cihangîr Aksak Temür'ü de (Timur-leng) tanımış ve zekâsını beğenerek kendi tarafına celbe çalışmış, oğluna atabek tayîn etmişti. Fakat Aksak Temür Mogol hakanlarından Batı Türkistanı müstakil kılmağa karar verip onlara karşı döndü. Tuğluk Temür 34 yaşında iken M. 1363'de öldü. Oğlu İlyas Hoca, da Batı Türkistanda muhârebe meydanlarında can verdi. Aksak Temüre karşı harb ederken, «Cete» ordusunun (Çağatayların askerinin), eski Türk usûlünde, «yada» taşı ile büyü yaparak yağmur yağdırdıkları *Zafer-nâme* de yer alır²³.

Kültür târihi bakımından bu arada ilgi çekici bir olay da, derviş hayatını intihâb etmiş bulunan Batı Türkistan Çağatay «oğlan» larından (şehzâdelerinden) Kâbul Şâh Oğlanın, Aksak Temürün zoru ile, Doğu Türkistan Çağataylarına rakib olarak Semerkandde tahta çıkarılmasıdır. Kâbul Şâh Oğlanın tahta çıkışı «Selâtîn-i Türk âyinleri» ile oldu: hakanın eline bir «tolu» (kadeh) sunuldu ve bütün beyler önünde diz çökdüler²⁴. Aksak Temür de Batı Türkistanda yükselttiği rakib

19 *Târîh i-Reşîdi*, Niyâz tercemesinde hep geçen şekil.

20 Türklerin matrûş olması ve uzun saçları: Esin, «İslâmiyettën evvelki Türk resim san'atı», not 23. Vaktile Çine dahâlet ederken o devirdeki Çin âdetine uyarak, saçlarını kesen Türkler şimdi İslâmiyeti kabûl edince bunu yapıyordu. Mogollar ve Mançular da gayr-i Müslim Türkler gibi saçlarını uzatırdı. Mançu devrinde Çinde de uzun saç mecbûriyeti kondu ve bu mecbûriyet Doğu Türkistan da Çin hizmetinde bulunan Müslüman memûrlarına da teşmil edildi: Âtuf, s. 232.

21 Niyâz tercemesi ve Ross, s. 22-23.

22 *Ibid.*

23 Ross, s. 32-33.

24 *Ibid.*, s. 29-30 ve Niyâz, *Târîh i-Reşîdi* tercemesi. Hun, Skit, Gök-Türk ve Uygur hakanlık merâsiminde «tolu» ve «sagrak» (sürâhi) ile sedâkat andı içilirdi: E. Esin, «And», *Forschungen zur Kunst Asiens*, in memoriâam K. Erdmann, Ist. Üniv. Edeb. Fak. Türk ve İslam sanatı kürsüsü yay.(Ist. 1966). Bu yazıyı neşr ettikten sonra Sultan Osmanın da aynı «sagrak» merâsimi

Çağatay hanları koluna biat etti ve Aksak Temür soyundan «Mirza» (Emîr-zâde) lar da, kendilerini hukuken Batı Türkistan Çağataylarına tâbi tuttular. Ancak Abû Sa'îd Mirza, hakikate uymayan bu vaziyete son verdi. Batı Türkistan Çağatay hanları Ebû Sa'îd devrine kadar, Semerkandin tam ortasında bulunan, dört duvar içinde, bahçeli bir «orda» da esîr gibi yaşarlardı²⁵. Abû Sa'îd Mirza, kendisine tabî olmak şartı ile Batı Türkistan Çağataylarına siyâsî bir faaliyet fırsatı verince, artık bunlara «hakan» değil, sâdece «han» ve «sultan» dendi ve Temürlü Mirzalara ise bazen «hakan» ve padişah adı verilmeğe başlandı.

Doğu Türkistanlı Çağataylar ise, kendi illerinde, devâm ediyorlardı. Kamerüddîn adlı âsî bir emîrin Tuğluk Temür Hanın bütün oğullarını öldürtmesine rağmen, bunların en küçüğü olan Hızır Hoca Han^{25a}, Sarı Uygurların iline (Hotenin Doğusuna) kaçarak kurtulmuşdu. Han tahtına 1399'da çıkdı ve «Hitay hudûduna» kadar gazâ ederek, Uyguristanı Müslüman etmeğe gayret etti ve Turfan ile Kara-hoca havâlisine «Dâr ul-İslâm» adını verdi. Hakikatde, Turfanın 1419'da temâmen Buddhist kaldığı aşâğıda görülecek.

Hızır Hoca Hanın muhtelif oğulları ve ahfâdının adları ve hanlık târihleri hakkında hem İslâmî hem Çin kaynakları arasında tam bir ihtilâf vardır²⁶. Biz bunların adlarını, Silsilenâmemizde «sûret» leri (Niyâzın *Târîh i-Reşîdî* terceme-

ile tahta çıktığını öğrendim: «Pes mecmu urdurup Oğuz resmince üç kerre yükünü baş kodular. Ol zamanlarda Oğuz resminden bakiyye vardı. Şimdiki gibi top unutulmamış idi. Dolu obalardan kımrân getirip Osman Beğe sagrak sundular. Çün içti, çavuşlar sihat ve afiyet ve padişahlık mübârek o'sun diyub duâ ve senâ kıldılar»: A.S. Levend, *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri* (Ankara 1960), s. 33-34, Yazıcı-zâde 'Alî, *Selçuknâme*, Revan 1390, varak 91'den.

25 Ross, s. 71.

25^a *Ibid.*, index, Khizir Hıvaja.

26 *Ibid.*, s. 41-44. Âtîf, s. 148, 155-174, 181, şu sırayı sayar: Hızır Hoca (ölümü H. 802); Şem'i-Cihân; tekrar Muhammed (H. 815-821 de ölümü); Şem'i-Cihânın oğlu Nağs-i Cihân (H. 821-822); bunun amucası oğlu Uveys (H. 822-824); Şîr Muhammed (H. 824 Türkistanda -840'a kadar sonra 12 yıl Mogolistanda); Gâzî Muhammed (takriben H. 840-855); İsbîtu Hakan (H. 855-863/H. 1451-1458). Bu Isen Buga II olabilir (M. 1429-1462); Yunus Han (H. 863- ?); Abû Sa'îd (?), Dost Muhammed Han (?); Abd ur-Reşîd Han (H. 932-956, başkentî Kaşgar); Sûfî Sultan (H. 967-972); Kaşgâr beyi olarak Çağataylardan İsmail (H. 1070 etrâfı); onun kardeşi Muhammed Amul. Bundan sonra, Hocalar ve Temürlü Mirzalar Doğu Türkistana hâkim oldu, fakat Çağataylardan biri yine de H. 1278 de Hoteni ele geçirdi oldu: bk. not 11. E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hannover 1927), s. 272'deki sıra:

Tuğluk Temür (H. 748/1347); İlyas Hoca b. Tuğluk Temür (H. 764/1362); Kamerüddîn; Hızır Hoca b. Tuğluk Temür (H. 791/1388); Şem'i-Cihân. Hızır (H. 810/1407); Nağs-i-Cihân b. Şem'i-Cihân (H. 818/1415); Uveys Han b. Şîr Alî, b. Hızır (H. 824-831); Isen Buga b. Uveys (H. 838); Yunus Han b. Uveys (H. 866); Dost Muhammed b. Isen Buga (Aksu ve Turfan); Kebek b. Dost Muhammed (H. 873-77) (Turfan); Mağmûd b. Yunus (H. 892); Ahmed b. Yunus (H. 890-908) (Aksu ve Turfan); Mansûr b. Ahmed (H. 907-950) (Turfan ve Kaşgâr); Sayyid (Sa'îd) b. Ahmed (H. 920-939); Abd ur-Reşîd b. Sa'îd (939-978) (Kaşgâr). Devâmı Âtîf gibi.

sinde *portrait* anlamına kullandığı tabîr) yer aldıkça, veya kültür ve sanat târihi bakımından ehemmiyetleri bulunursa, kayd edeceğiz.

Resimli Silsilenâmede Sultan Şûfî'nin bazı edâdı tasvîr edilip, bunların en kadîmi olarak Şem' i-Cihân alınmıştır. Çin Ming devri kaynaklarına göre, Şem' i-Cihân²⁷ 1399-1408 arasında han olmuş. Fakat «sûret»in yanında H. 773/M. 1371. târihi yazılıdır (belki doğum târihidir) (lev. IX) Şem' i-Cihân diğerlerine benzer şekilde tasvîr edilmiş. O devirde gayr-i Müslim Türk beyleri uzun saçlı ve matrûş iken «Tacik»lerin (Müslümanların) saçının kesik ve sakallarının uzun olduğunu kayd etmişdik²⁸. Şem' i-Cihân ise hem uzun saçlı hem uzun sakallıdır. Silsilenâmemizde resimleri bulunan Doğu Türkistanlı, Çağatay neslinden hanlar, böylece, Türk ve İslâm hükümdarlarının ayrı husûsiyetlerini birleştirerek, hem uzun saçlı, hem sakallı olarak tasvîr edilmiş (lev. V-IX). Şem' i-Cihân ile bazı ahfadı (lev. IX, VIIIb, VI a, b, V b) başlarında, Doğu Türkistanın kadim serpuşlarından, İslâm devrinde Türk hükümdarları ve sultan mertebeli dervişlerinin giydiği «Şemsî» börk²⁹ ile gösterilmiş. Hindistan fâtihi Babur Mirzanın «Mogol börkü» adını verdiği serpûşun bu olduğu ileride kayd edilecektir. Selçuklu beylerin de giydiği bu börkün husûsiyeti, İbn Bibi'ye nazaran, (kenarının) güneş ışıklarının remzini taklîden, «köşeli» (zâviyeli kesintili) olması idi. M. XIII-XIV. yüzyıllarda Müslüman, fakat bilhassa gayr-i Müslim Uygur beylerinin giydiği bir börk şekli daha vardı (lev. I a, b) ve bunun kenarı daha geniş ve kesintisiz idi. Kâşgarînin «kıdılg börk» dediği bu olsa gerek³⁰. Şem' i-Cihânın (lev. IX) börkü, Osmanlıların «ablak sorguç» ve «selvî» dediği cinslerden, ve alplere³¹ mahsus çift sayıda, iki tüyle³² süslüdür. Bu çift tüy bütün han serpûşlerinde tekerrür eder. Şem' i-Cihân, Türklerin binîş³³ kıyâfeti olarak, çakşır, etük (çizme), dar kollu çapan giymiştir. Çapanın üstündeki kısa kollu cübbeye «kulak ton»³⁴ denirdi ve bu beylik alâmeti idi. Şem' i-Cihânın elinde tuttuğu uzun değneğin kargı olduğu, diğer resimlerle mukayeseden anlaşılıyor.

27 Ross, s. 44.

28 Bk. yuk. not 20.

29 E. Esin, «Bedük börk», *Proceedings of the ninth meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Napoli 1970*, lev. IV A, s. 94-104. Selçuklu hükümdarının giydiği börkün güneşe teşbîhi: İbn Bibi, *Al-avâmîr al-'Alâiyyah fî al umûr al-'Alâiyyah*, A. Erzi başk. (Ankara 1956), varak 252-253. Çağatay hanları devrinde börk: Babur, *Veķâyi R. Arat* terc. (Ankara 1943), s. 109. Bk. aşığ. not 58.

30 Esin, «Bedük börk», lev. I B, VIII, s. 124-126.

31 Kâşgarî, «Uygur».

32 Ibid., s. 115 (*Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Ist. H. 1314, c. I, s. 130'da anlatıldığı gibi Ak Şemseddînin İstanbulu alan Fâtihe verdiği «iki çatal ablak sorguç» a atf).

33 Kalkaşandî, c. IV, s. 40.

34 Kulak ton: Bk. Kâşgarî. Türk Memlûklarında ve Osmanlılarda mansab alâmeti idi: Kalkaşandî, c. IV, s. 40.

Çin Ming devri târihine göre Şem' i-Cihân (1399-1408) ile oğlu Nakş i-Cihân³⁵ (1416-1418) arasında, Şem' i-Cihânın kardeşi Muhammed Han hükümdârlık etti. Resimli Silsilenâmede ise Şem' i-Cihân ve oğlu Nakş i-Cihânın resimleri (lev. IX, VIIIb) birbirini takib etmektedir. Nakş i-Cihân da babasına müşâbih şekilde tasvîr edilmiş. Ancak hayâtının ancak sonunda tahta çıkan Nakş i-Cihân bir ihtiyar şekindedir. Belindeki kılıç ve kalkan da husûsiyet teşkil eder. Kılıç kuşatmak âdeti kuşatanın kılıç sahibine harb ilminde hocalık ettiğine işâretti³⁶.

Resimli Silsilenâmede bundan sonra Şîr Muhammed³⁷ Han gelir (lev. VIIIa) Şîr Muhammed, Şem' i-Cihânın kardeşi Muhammed hanın ya kendisi ya oğlu sanılır. Resimli Silsilenâmede, ilk sarıklı hükümdâr olarak Şîr Muhammedin tasvîri Târîh i-Reşîdî'ye göre Şîr Muhammedin kendisi veya babası Muhammed Hanın İslâmî destârı (sarığı) Moğollara zorla giydirmiş olması ile ilgili olabilir. Şîr Muhammed Hanın resminin bir husûsiyeti de, Yeniçeriler gibi, çapanının eteklerini kaldırıp beline bağlayarak, çok hareketli bir şahıs vasfında gösterilmesidir. Şîr Muhammedin babası veya kendisi olarak târihlerde tanıtılan Muhammed Han, Çadır Kul geçidinin şimâlinde (Almatı-Kaşgar yolu üzerinde), harâbeleri hâla ayakda duran büyük bir ribât yaptırmakla tanınmıştı. Yerli al ve gök *schist* taşından olan bu yapı yolcuların dikkatini M. XIX. yüzyılda da çekmekte idi. Mirza Haydar Duglata göre, taş yapı tarzı belki Keşmîrden öğrenilmişti. Yoksa Doğu Türkistan yapıları ekseriyetle tuğladır.

Şîr Muhammedin amcası oğlu Üveys Han³⁸ ile taht mücâdelesini uzun yıllar sürmüştü. Mücâdelenin başında, Şîr Muhammedin muvaffakiyetleri önünde, Üveys Han ve taradarları «kazak» (baskıncı göçebe) hayatını ihtiyâr etmeğe mecbûr kalmıştı. Bugra (yabani deve) avcısı olarak da Doğu Türkistanda meşhur olan ve çok tarafdâr toplayan Üveys Han, nihayet hükümdâr olunca, şecâati ve Kalmaklara karşı İslâmî cihâdda gayreti ile tanındı. Hatta Kalmak hanı İsen Taishi'ye esîr düşmüş, fakat İsen Taishi'nin Çağataylara olan saygısı sebebinden, Kalmuku Müslüman edip kendisine kızını vermişti. Üveys Han şehîd olarak öldü. Üveysin tasvîri resimli Silsilenâmede yer almadığına göre Silsilenâmeyi yapıdırının ecdâdı arasında olmasa gerek.

Şîr Muhammed ile Üveysin mücâdeleleri sırasında, M. 1419 yılında, muhtelif Temürlü Mirzaların, bir kısmı da Türk olan elçileri ve «nöker»lerinden müteşekkil bir kafil, Semerkandden Çine hareket etti³⁹. Elçilerin bir maksadı da geç-

35 Ross, s. 42-57-59.

36 *Ibid.*, s. 42, 143.

37 Ross, s. 42-46, 60-73.

38 Ross, s. 42-46, 64, 65-67, 69, 71-3.

39 Elçiliğin yolculuğu Giyâşüddin Naqqâş tarafından kaleme alınıp Hâfız Abrû Târîhinde ve muhtelif yerlerde neşr edildi: Farsça metin: Mirhond, *Ravzat us-şafâ* (Kâbul taş basması, 1824),

dikleri illerin kültür ve sanatlarını öğrenmekdi. Aralarında Herat sultanı Mirza Hüseyin Baykaranın elçisi olarak meşhur ressam Giyâsuddîn Nakkaş ve Semerkand Sultanı Mirza Ulug Begin elçisi Muhammed Baħşı de vardı. Baħşı⁴⁰ (baħşı) adı Uygurlarca ve hattâ Temürlüllerce de Buddhist dîninde üstadlara ve Temürlü muhîtinde ise bilhassa Uygur harflerile türkçe yazısını bilen kimselere verilirdi. Muħammed Baħşının böylece bir Türk aydını olduğu anlaşılıyor. Baħşılardan bir kısmının da nakkaş olduğuna göre, bu Muħammed Baħşıye Temürlü muhîtinde bir ressam olup Uygur tarzında resim yapan Muħammed Siyah Kalem olarak da görmek hatıra gelebilir. Ancak, 1470'den sonra Hüseyin Baykara hizmetine girip 1507'de ölen bir diğer Hacı Muħammed Baħşı Uygur da vardır ve Hacı Muhammed Siyah Kalem ile birleşdirilen aşağıda görüleceği gibi bu ikincisidir⁴¹.

M. 1419 yılında Semerkandde toplanıp hareket eden Temürlü elçileri, Tařkende ve oradan Oğuz hudûdunda Sayrama (İspicaba) ve Ařpara'ya (At-başı) gevince «il i-Mogol» (Mogol iline) varmış bulundular. M. VI-VII. yüzyıllarda Batı Türk merkezi olup Mogol hanlarının da «orda» kurduğu yüksek yayladaki Yulduz⁴² vâdisini buzlar içinde buldular. Temmuz ayında, nehirler ve dağlar aşarak Turfana geldiler. Bu belde halkının ekseriyeti Buddhist idi ve büyük mabedleri vardı. Bir mabedin sofasında muazzam bir «sanerh» (heykel) gördüler. Oradan «göç ederek» eski Uygur merkezlerinden⁴³ Kara-hocaya geldiler (eski Uygur başkenti Koço). Yüksek bir yerde bulunan Ağa Sûfi kasabasında Tirmizli seyyidlerden biri tekke kurmuşdu. Kamulda ise (Hami tarafı ve en eski Uygur merkezlerinden biri) şehrin Emîri Fahrüddîn, müzeyyen bir mescid yaptırmışdı. Bu mescidin yanında, biri büyük diğer küçük iki Buddhist mabedi vardı ve bunlarda pek güzel resimler görüliyordu. Mabedin kapısında «birbirine hamle eder» gibi iki heykel bulunuyordu (Türkçe «küzetici»^{43a} denen muhâfız *lokapala* heykelleri). Buddhistlerin hâkimi ve sözcüsü Mengli Temür Babur adlı, «son derecede güzel bir civân» idi: Hitay hudûduna gelince merâsimle karşılanan elçiler ve «nöker»ler şerefine, ortasında çadır bulunan dört kapılı bir sâhada, mûsiki ve oyun ile «toy» hazırlanmışdı. Bu hikâye Topkapı murakkalarında eserleri olan Nakkaş Şeyhî-

Hâtıme, s. 25-36. Tercemeleri: Küçük Çelebi-zâde Âsım Efendi, *Acâib ul-laıaif* (İst. H. 1331) ve H. Yule H. Cordier, *Cathay and the way thither* (London 1915) s. 272 v.d.

40 E. Esin, «The Turkish *baħşı* and the painter Muhammed Siyah Kalem», *Acta Orientalia* XXXII (Copenhaguen 1972), Yule Cordier, s. 277: elçiler Kamchau'daki bir Buddhist râhib heykelinden «baħşı» diye bahsederler.

41 Togan, «Dört cönk» ve Esin, «Baħşı».

42 Bk. not 17'de Esin, «İslâmiyetden evvelki Türk resim san'atı» na atf. İsen Buga II'nın Yulduzda orda» sı: bk. aşağıda not 46.

43 Esin, «İslâmiyetten evvelki...».

43a «Küzetci tengriler»: F.W.K. Müller, «Uigurica» I, *Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss.* (Berlin 1908), 24/15.

nin⁴⁴ bazı resimlerinde, Mongoloid yüzlü, Türk kiyâfetli kimselerin eğlencelerinin tasvîrlerini hatırlatır (lev. IIIa). Ancak Şeyhî bir nesil daha geç yaşamış olsa gerek.

Resimli Silsilenâme'de Şem' i-Cihândan sonra dördüncü şahsın (lev. VIIb) adı anlaşılammamaktadır: Nsbkû Han () . Mehmed Âtîfın⁴⁵ tesbît ettiği Doğu Türkistan Çağatay hanları listesinde de buna benzer bir isim vardır: Isbtu Han (1451-1458). Gerek resimli Silsilenâmede gerek Mehmed Âtîf listesindeki şahıslar belki başka bir asıldan alınıp Isen Buga (Isnbg, Isnbk) adının tahrîfi olabilir. İkinci Isen Buga⁴⁶ (1429-1462) Üveys Hanın iki oğlundan küçüğü idi. Ağabeyi Yunus ile giriştiği uzun mücadelede, hakiki Doğu Türkistan hanı, Batı-Türk ve Moğol hanlarının halefî olarak İkinci Isen Buğa tebellür etmektedir (1429-1462). M. VI-VIII. yüzyıl Batı Türk merkezlerinde, Isk Kölde, Yulduzda, o orda kurmuşdu. En sevdiği bir emîri Uygurlar arasından intihâb etmişti. İkinci Isen Buğa olduğunu sandığımız tasvîrin de belinde Mogol hanlarının alâmeti olan sadak⁴⁷ gözükmektedir.

Hüviyetini tesbît edemediğimiz «Nsbkû» Han (lev. VIIb) Üveys Hanın büyük oğlu Yûnus Hana da tekabül edebilir. Yûnus⁴⁸ Han, Temürlülerin eline gençliğinde esîr düşmüş ve onların terbiyesini almışdı. Târihçi Şerefuddîn Yezdî'nin talebesi olarak oniki yıl Yezdde yaşayan Yûnus, İslâmî ilimlerde «Ustâd» olmuşdu. Görünüşü de değişmişti. Türkler gibi matrûş değil, sakallı idi. Moğolların göçebe hayatından hoşlanmıyor, şehirlerde oturmak istiyordu. Yûnus Doğu Türkistanda tutunamayıp yine Maverâunnehre döndü. Kızlarını Temürlü Mirzalar ile evlendirdi. O devirde Semerkand hükümdarı bulunan Temürlü Mirzalardan Abû Sa'îd H. 860/M. 1455 yılında, Çağatay Hanlarının Temürlüler üzerine hükmünden vaz geçmek şartı ile, Yûnusu Doğu Türkistana yolladı ve İkinci Isen Buga'ya rakib ittihâz etti. Yunus, Mogolları şehirlerde oturmağa mecbûr etmemeğe söz vermek şartı ile, Doğu Türkistanın tamâmen İslâmlaşmış kısımlarında tutunabildi.

İkinci Isen Buganın (1462) ölümünde oğlu Dost Muhammed⁴⁹ (1462-1468) onyedî yaşında idi ve Doğu Türkistanın ancak Uyguristan ilinde beş yıl hükümdar oldu. Dost Muhammed Uyguristanda, Kalender dervişlerinin tesîri altında «mest» ve «dîvâne» oldu. «Şems Abdal» ismini alıp etrâfındakileri de Kalenderliğe mensûb sayarak her birine «Abdal» lâkabını vermişti. «Mest» hâlde, yalın kılıç elde, bir İslâm âliminden zorla fetvâ alarak, üvey-annesi ile evlenmişti. O

44 Bk. aşağı. not 82.

45 Bk. yuk. not 26.

46 Ross, s. 73-75, 81-82, 85, 88, 172, 272.

47 Ross, s. 55.

48 Ross, *index*.

49 Ross, s. 42, 88. Bedbaht», «mest» ve «dîvâne» tabirleri Niyâz'ın türkçe *Târih i-Reşîdi*

zece, ruyâsında, «kara ata binmiş atasını» gördü ve «atası», «kâfirliğe dönen bedbaht»ın yüzüne kara çalarak ona bir ok attı. Bu okun yarasında, daha yirmi iki yaşında iken Dost Muhammedin öldüğünü Mirza Haydar Duglat nakleder.

M. XIV-XV. yüzyıllarında, Kalender dervişlerinin Uyguristan, Taraz, Semerkand gibi Türkistan merkezlerinde, Horasanda (Nişâpur, Rey, Herat, Kunduz) ve Keşmîr ile Hindistanda faaliyetlerinden çok bahs edilir. Gerek Kalenderlerin, gerek onlar gibi İslâmiyetten sıyrılmış gözüken başka tarikatların aynı topraklarda daha evvel yaşayan ve M. XV. yüzyılda da yaşamağa devâm eden eski dînler, bilhassa Tantrik Buddhism ve Şivaiizm ile ilgileri olabileceğine mükerreren işâret edildi. Filhakika, görünüş bakımından bile, heterodox dervişler, şimâli Türk illerinde kamlara ve Uygur muhîtinde ve Türkistan ile Horasanda Tantrik bahşılara, Hindistan hudûdlarında ise Şiva mensûbu meczûblara benzemekde idiler⁵⁰. Kalenderler, Tantrik bahşılar ve Şiva meczûbları gibi, yarı çıplak, bir «çulha»ya veya «şal» ile «peşmîne»ye sarılmış, kollarında ve bacaklarında halkalar, kulaklarında küpeler, ellerinde çingıraklı asâ, bazen saçları ve yüzleri traş olmuş, bazen uzun saçlı olarak (Keşmîr), gezmekte idiler. Kendilerini «mest» hâle sokan içki ve afyon gibi ibtilâları, mezarlıklarda yaşayıp kemiklerden gerdanlık yapmaları, vahşî hayvanlar ve bilhassa yılanlar ile ünsiyetleri de aynı eski kùltler ile bağılı sanılabilir. Dikkati çeken bir husûs da, bu heterodox dervişlerin Uygur veya Türkmen olmaları hakkında kaydlerin sık sık geçmesidir. Bilhassa Türk dervişleri, semâ eder, saz nağmeleri ile, Tantrik bahşiler (lev. IIa) gibi oynardı (lev. IIb?). Bu «Türkâne» cezbeyi, M. XV. yüzyıl ikinci yarısında Şirâz ve başka yerlerde Temürlü İskender Mirzayı takîb edenlerden Mir Haydar Tilbe (Meczûb lâkabının Türkçesi) Türk edebiyâtının mümtâz eserlerinden olan beytlerde anlatır^{50a}:

50 T. Yazıcı, «Kalenderlere dâir yeni bir eser», *Necâti Lugal Armağam* (Türk Târîh Kurumu 1968), *Id., Manâkib-i Camâl al-Dîn Sâvi*, (Ankara 1972). Esin, «Bağşı» (Uygurlarda Tantrik Buddhist bağşı resimleri ve Tantrik metinler, Keşmîr, Orta Asya kam, bahşileri; İlhanlı ve Temürlü muhîtlerinde bağşı ve Kalenderler). Uyguristan, Taraz, Semerkand ve Keşmîrde Kalenderler ve bunların kıyâfesinde gezen beyler, Keşmîre İslâmiyeti getiren Kalender Şemsuddîn Sultan, Şammâsi ve diğ. mezhebler: Ross, s. 66, 88, 432. Hindistanda Kalenderlik ve itibârsızlığı: K.A. Nizami, *Some aspects of religion and politics in India during the thirteenth century* (Aligarh, 1961), s. 225, 295. Horasanda Kalenderlik ve Ma'sûk i-Tûsi, Alî Abo, Şeyh Süleymân i-Türkmenî adlı Türkmen Kalender şeyhlerinin İlhanlı devrinde faaliyetleri: Abd-ül Bâki (Gölpınarlı), *Melânîlik ve Melânîler* (İstanbul 1931), s. 9-15. Anadoluda Kalenderlik: H. K. Kadri, *Büyük Türk Lugatı*, cavlak ve çulha maddelerinde Celâluddin Rûmî'den şu beyti derceder:

جولقي سر بر هه ميکند شت

Cavlak kimse, başı açık gezinir,

باسر بی مو چو پشت طاس و طشت

Tas ve leğen kubbesi gibi saçsız başı ile,

50a Bu şiire Bay O. Sertkaya lutfen işâret etti.

«Kunc nişîn ârif i-sâhib serîr	«Köşeye çekilmiş, taht, sâhibi ârif
Genç içning küncitin urtı nefîr	(Manevî) hazîne köşesinden nefir çaldı
Teşne şîfat boldum ayaqınta pest	Susamış gibi ayağına düşdüm
Cur'asıtın kıldı dimâğımın mest	Bir yudum ile dimağımı mest eyledi
Bu kara toprakka kılıp cur'a rîz	Bu kara toprağı yuduma kadeh kılıp
Lutf bilen tuttı kolumnı ki : Hîz!	Lutf ile kolumu tuttu ki : «Kalk!
Türk zuhûrîdur acunda bu gün	Türk zuhûrudur kâinâtta bu gün
Başlar oluğ yir bile Türkâne ün	Başlar yeryüzü ile Türkâne ün
Rast kıl ahengi, Nevâ u Hicâz	Rast kıl ahengi, Nevâ ü Hicâz
Tüz yatugañ birle şudurğanı sâz	Kanun ile udu eyle sâz
Türk surûdını tüzük birle tüz	Türk türküsünü usûlünde söyle
Yahşi ayalğu bile kügle kopuz»	Yahşi makam ile çal kopuzu!»

(R. Arat, «Zu einer Schriftmusterhandschrift», *Ural-Altäische Jahrbücher*, XXXIII/3-4 Wiesbaden 1961, beyt 6-11).

Aynı devirde, Heratda ve Kunduz beğı Şah Husrevin muhîtinde yaşayan bir diğerk Mezcûb Haydar hakkındaki kayd da⁵¹ Uygurlar ile Kalenderler arasında bağlar kurmaktadır. Bu kayd büyük Türk şâiri, Uygur asıllı, Kiçine Bahşı oğlu⁵² Emîr Alî Şîr Nevâî'nin dayısı Seyyid Ağanın oğlu Kalender dervişi Emîr Haydar hakkındadır. Emîr Haydar Kalender'in babasını «Sa'îd Sultan» (Abû Sa'îd Mirza [1451-1468]) öldürtmüşdü. Maktûlun oğlu, zekî, şecâatli ve güzel bir genç olarak, Alî Şîr ile karâbeti bakımından da, Herat Sultanı Hüseyin Baykara'nın (1438-1507) iltifâtına nâil olmuşdu. Fakat bir müddet sonra Kalender sıfatı meydana çıkdı ve mezcûb vaziyetde söylediğı sözlerden dolayı habs edildi. Habsdan kurtularak kaçan Emîr Haydar artık açıkca Kalender kiyâfetine girdi. Herat yanında Mânîân Çeşmesinde, bir imâret ve makam tuttu, devrân'a başladı. Küçük, büyük, kalabalık kitle hâlinde muhhibler ayağını öpüyor ve ona intisâb ediyorlardı. Belhde Hazret-i 'Alîye atf edilen türbeyi ziyâret etmesine Temürlüleri mâni olunca, eski hâmîsi Kunduz beyi Şah Husreva tekrar intisâb etti. Bu devrede öldürtüldüğünü ve buna Alî Şîr Nevâî'nin çok üzülüp cesedini Herat yanındaki imârete taşıtmak dilediğini Mirhond kayd eder.

Muhammed Siyah Kalem adı verilen, hüviyeti meçhûl, fakat Prof. Toganın⁵³ Hacı Muhammed Naqqâş, yani Hacı Muhammed Bahşı Uygur olarak tesbît ettiği büyük ressamın tasvîr ettiği sahnelerin Tantrik bahşılar, Şiva mensûbları ve Kalenderler gibi heterodox dervişler hakkında rivâyet ve tasvîrlere (lev. IIa) ne ka-

51 Mirhond, Hâtîme, s. 59 (Kalender Mir Haydar ve Şah Husrev). Ross, s. 130, 163 (Şah Husrevin 1503 etrafında faaliyeti).

52 Z.V. Togan, «Alî Şîr», *İslam Ansiklopedisi* (İst. 1950). Prof. Togan Alî Şîrin annesinin babası Sa'îd Çisek'in Sultan Hüseyin Baykaranın beylerbeyi olduğunu bildirir.

53 Togan, «Dört Cönk», s. 81. Esin «Başşı».

dar benzediği (lev. IIb) dikkati çeker. Muhtemelen Hacı Muhamed Bahşı Uygur Tantrik bahşılardan ileri Uyguristandan çıkıp, Hindistan hudûdlarında Şîva mensûb- larını görmüş, gerek Uyguristanda, gerek Alî Şîr Nevâ'î ve Hüseyin Baykara hiz- metinde Heratda «acâib, garîb sûretler çizerken», Kalenderlere yakından âşinâ olmuştu. Sanatkârın eserlerinde Türk kıyâfetli ve kam olabilecek kimseler ve pek çok İç Asya Türk kültürü unsurları, meselâ oniki hayvanlı takvîm tasviri göze çar- par. Eserindeki Çin tesîrleri de sanatkârın Uygur olması ile anlaşılabilir.

Dost Muhammedin (1462-1468) Uyguristanda «kâfirliğe geri dönüşü» ve ölümünden sonra, onun oğlu Kepek Sultan Oğlan da az sonra Turfanda katl edil- di. Artık Çağatay neslinden hanlar soyundan ancak Yunus Han kolu kalmıştı. Temürlü muhîtinde büyüyerek kendi kavmi Moğollara ve Doğu Türkistana bir türlü intibâk edemediği yukarıda kayd edilen Yunusun 1478'de ölümünü mü- teakib büyük oğlu Mahmud⁵⁴ (1487-1508) Taşkentde ve küçük oğlu Ahmed⁵⁵ (1487-1503) ise Doğu Türkistanda hükümdar oldular. İki kardeşin de tasviri re- simli Silsilenâmede yer almaktadır (lev. IIIa, VIb) ve her biri elinde birer ok tut- maktadır. Bu iki resmin mukayesesinden Türkistan hanlarının Batı ve Doğu kol- ları arasındaki kıyâfet farkı görülür. Sultan Mahmud Han (lev. VIIa) «destâr», Ahmed Han ise (lev. VIb) o devirde Moğollara atf edilen Türk borkü⁵⁶nü giy- miş. Ahmed Hanın elbisesinin yakası da, Uygur usûlünde, işlemelidir⁵⁷. Bu iki han müstakbel Hindistan fâtihi Temürlü Mirza Baburun dayıları idi ve kendisine «küçük Han» ın (Ahmedin) hediye ettiği «Moğol kıyâfetini Babur⁵⁸ şöyle anlatır:

«Küçük Han dayım bana, Moğol âdetince, bir takım elbise ile, kendi keme- rini ve eğerli has atını ihsan etti. Serpûş sırmalı Moğol borkü idi. Elbise işlemeli Çin atlasından ve kuşak da Çin kemeri olup, eski usûlde techîz edilmiş, sol (ve sağ) tarafında..... anberdân ve kese gibi şeylerden asılmıştı» (Bu Gök Türk ve Uygur kuşağıdır)⁵⁹. Moğolların yeşil sahtiyandan ok kılıfları da Baburun dikka- tini çekmiş idi. Temürlü medeniyetinin alışkanlıklarına nisbeten, Sultan Ahmed Hanın «taşralı» olmasından dolayı, Babur, onu bir az «kaba» bulmuştu. Ahmed Hanın eğerini ve silâhlarını kendi çadırında muhâfaza etmesi Babura yakışıksız gelmişti. Ahmed Hanın en çok sevdiği ve en öldürücü saydığı silâhın kılıç oldu- ğunu da Babur ilâve eder. Çağatay hanları gayet sıkı terbiye usûllerine riâyete

54 Ross, *index*, «Mahmud Khan» ve s. 118-120, 156-158.

55 Ross, s. 46, 120-123. *Index* de Ahmed Alaça Han ve Temürlü Ahmed Mirza birbirile karıştırılmış.

56 Bk. yuk. not 29.

57 A. von Le Coq, *Chotscho*. (Berlin 1913), lev. 30 b.

58 Babur, *Vekâyi*, s. 108, 109, 115.

59 Küçük şahsî eşya takmak için kayış parçaları asılı olan kuşak Orkun ve Yenisey erken Türk devri heykellerinde çok gözlükür. Muhtelif mertebede Uygur beyleri de böyle kuşaklar ta- kardı: Le Coq, *Chotscho*, lev. 38.

çok ehemmiyet veriyorlardı. Küçük Han, Büyük Han'ın çadırına varınca, arkadan ve soldan gelerek atdan inip ve dokuz kere eğilerek yaklaşmışdı. Büyük Han da ayağa kalkarak iki kardeş kucaklaşıp bir müddet öyle durmuşlardı. Küçük Han, yine dokuz kere iyilerek hediyesini takdîm etmişdi.

Kalmaklara karşı gazâ ile temâyüz eden Ahmed Hana Kalmaklar «Alaç» (öldürücü kuvvete sâhib) demekde idi. Resimli Sîlsilenâmede ise, (lev. VIb) «Ahmed Han Balınca Han» adı görülür. Balın Çağatay ve Kırgız lehçesinde kıvılcım demektir⁶⁰.

Çağatay neslinden her iki han, Deşt-i-Kıpçak «yurt» una hâkim olan Cuci soyundan akrabaları, Özbeklerden Şaybek (Şâhî Bek) Şibânî tarafından, mağlûb edildiler. Şibani 1508'de Mahmud Han ile oğullarını öldürttü. Ahmed Han ise, 1503'de Şibânî tarafından yenildikten sonra derdinden ölmüşdü. Böylece, Batı Türkistan, Çağatay neslinden sonra, Cuci oğullarının eline geçti. Temür soyundan Mirzalar da, her yerde, Şibânî kuvvetleri tarafından yenilerek, Baburun Kâbul ve Hindistanı fethi ile ancak orada tutunabildi.

Ahmed Hanın ölümünden sonra, Doğu Türkistanda da karışıklıklar çıktı ve Kırgızlar Çağataylardan ayrılarak bir hanlık kurdular. Ahmed Hanın büyük oğlu Mansûr⁶¹ Han Doğu Türkistana hâkim oldu (1503-1543). Bu hükümdarın ömrü savaşla geçdi ve onun devrinde Küşen (Kuça) yıkıldı. Mansûr adı Çine karşı zaferlerinden idi. Ahmed Hanın üçüncü oğlu Sa'îd Han ise 1514 de Kaşgarı elde etmişdi.

Sa'îd⁶² Han (1514-1533) *Târîh i-Reşîdi* müellifinin dört yıl hizmetinde bulunduğu ve çok sevdiği bir hükümdardı. Sa'îd Han gençliğinde yaralanarak Şibânî Hana esîr düşmüş ve böylece o da Batı Türkistanda bir müddet yaşamışdı. Fakat oradan yine Doğu Türkistana kaçdı. Bir zaman «kazak» (baskıncı) olarak geçindikden sonra Kâbilde hâkim olan akrabası Babura misâfir gitti. Sa'îd Han böylece muhtelif medeniyet çevresine âşinâ idi. Haydar Mirza Duglat'ın Sa'îd Han hakkında söyledikleri, bu hanın yalnız şahsını değil, devrinde Kâşgarın kültür hayatını da aydınlatır. Sa'îd Han «asîl ve kutlu», husûsî hayâtı temiz, âlicenâb idi, tevâzu'dan yüzü kızarırdı. Bundan başka cesûr ve askerlik fenlerinde âlim idi. Mirza Haydar Duglata göre, Moğol, Özbek ve Çağatay «ulus»larının hiç birinde Sa'îd Han gibi nişancı yokdu⁶³. Sa'îd Hanın kendisine de alplik ve hükümdârlık fenlerini öğrettiğini Mirza Haydar Duglat ilâve eder⁶⁴.

«Saltanat kârı, bârî (kale yapmak) ve gîtî-guşâî (fâtihlik), maşlahat ve kavâid i-ceng ve şeb-revîlik (gece baskını: bir yazmada «kazağî» tabîri var), tîr en-

60 Radloff, *Wörterbuch*.

61 Ross, index, «Mansûr Khan».

62 *Ibidir.*, «Sa'îd Khan».

63 Ross, s. 137-139.

64 Niyâz'ın türkçe tercemesi. «Kazağî» tabîri: Ross, s. 4.

dâzlık ve şikâr, mîr-şikârlık (doğancılık), anca ki umûr u-devletke lâzım ve zarûfî idi, bu hem şeyde ustâd ve pîrîm Han erdi (idi)».

Kılıç ehlinin ilimlerinden başka, kalem tutanların ve sanatkârların da hünerlerini bilen Sa'îd Han 'ûd, sitâre, çartâre ve «gaçak» (kemençe) çalardı. Türkçe ve farsçada hitâbeti kuvvetli idi ve bu iki dilde «kusursuz imlâsı» vardı. Türkçe şairdi, farsca şiir yazmağı ise ancak bir kere tecrübe etmişdi. Mirza Haydar Duglata başka sanatları da öğretirmişdi :

«Hatt bitimek (hattatlık) ve şiir atmak feninde ve inşâ ve tasvîr ve tezhîb tarîkinde..... ve özge hünerlerde, meselâ hâtim-bendlik (mühürçülük), ve zergerlik ve sâriclik (sarraçlık) ve çûp-trâşlık (tahta oymak) ve mugannîlik». Bunlardan başka, zırh, ok, kargı, kılıç yapmağı ve bunların madenî kısımlarını yaldızlamağı da Mirza haydar Duglat çok iyi bilmekte idi⁶⁵. Bütün bu hüner ve sanatları bilmiyen o devirde kâmil sayılamazdı.

Sa'îd Han Sarı Uygur iline de (Hotenin doğusu) gazâ etmişdi. Ladak ve Tîbete yaptığı gazâ esnâsında, yüksek yaylalarda nefes darlığından 1533 de öldü. Bu kadar dikkati çeken bir şahsiyetin resimli Silsilenâmede yer almaması şaşılacak bir keyfiyettir. Yine hayret uyandıran bir husûs da, resimli Silsilenâmeyi yapıran Edhem Şûfî Hanın babasının künyesinin yanlış verilmesidir. Edhem Şûfî'den (lev. Vb) hemen evvel tasvîr edilen (lev. VIa) babası Reşîd Hanın adı Reşîd İbn Sa'îd iken Reşîd Han İbn Ahmed Han olarak verilmiş. Yanî Reşîd Han büyük babasının oğlu olarak gösterilmiş.

Mirza Haydar Duglat kitabının ismini *Târîh i-Reşîdî* koyarken eseri şu kimselere ithâf etmişdi: Moğolları İslâmiyetde rüşde erdiren Erşeddüddin ve kitabın yazıldığı devirde Doğu Türkistan hükümdârı olan Abd ur-Reşîd Han⁶⁶ (1533-1566). Halbuki Abd ur-Reşîd Han Mirza Haydar Duglatın amcasını öldürdüğü için târîhçi ondan kaçmak ve vatanını terk edip gurbete hicret mecbûriyetinde kalmışdı.

Resimli Silsilenâmeyi yapıran Sultan Edhem Şûfî⁶⁷ (lev. Vb) Reşîd Hanın onsekiz oğlundan biri idi. Onaltı yıl babası adına Kâşgar vâfilîği etti. Hükümdar olduğu zaman epiy yaşlı idi. Az zaman sonra da vefât etti. Kısa hükümdârlığı esnâsında resimli Silsilenâmeyi yapırdığı yazmanın sonundaki *bâ iktidâr i-işân nakş şud* yazısından belli (lev. IX).

Bu yazmada bir kaç okunmaz ibâreden başka, epiy de yanlışlar göze çarpar. Acaba hattat yazdığını anlamadığı dilde veya yazıda, bir başka eski silsilenâmeden mi almışdı?

65 *Ibid.*

66 Ross, s. 4 ve *ibid.*, giriş, s. 120.

67 Ross, giriş, s. 121.

Stilistik ve teknik yönlerden Silsilenâme resimlerine bakış :

Resimli Silsilenâmede yaldızlı hattatlık tekniği dikkati ilk olarak çeker, 'Aks'⁶⁸ denen bu usûlde yazı yaldızlanmış ve etrafındaki pürüzler, tekrar çekilen ince hatlarla düzeltilmiş. 'Aks tezhîb usûlü Uygur kitab resimlerinde dâimâ kullanılan bir teknikdi. İranlılar 'Aks usûlünü Temürlü muhîtinden, Kepek adlı, ve bu addan Çağatay muhîtime mensûbiyeti anlaşılan, Heratlı bir Türk sanatkârının icâdı sanarlardı^{68a}.

Şimdi, nakş sanatı ve *Târih i-Reşîdî*'nin Türkçe mütercimi Niyâzın tabiri ile «sûretgerlik» (figuratif sanat) konusunu ikonografik, stilistik ve teknik yönlerden ele alalım. Resimli Silsilenâmenin mensûb olduğu kültür çevresini anlatırken, Doğu Türkistanda iki ayrı medeniyetin, Buddhism ile İslâmiyetin karşılaştığını ve bu karşılaşmanın Silsilenâme resimlerinde ikonografik tezâhürleri olduğunu kayd etmişdik. Buddhist ve İslâm medeniyetlerini hem mücâdele hem imtizâc hâlinde gördük. Aynı karşılaşma ve imtizâc, stilistik ve teknik sâhalarda da müşâhede edilir. İp ucları, yine Silsilenâmemizin devrinden evvel, M. X. yüzyılda Hakanlı Türklerinin İslâmiyeti kabûlü, M. XII. yüzyılda Türkistanı Kara-Hitayların istîlâsı, ve M. XIII.- XIV. yüzyıllarda Moğol devletinin Çinde Han-balıktan İlhanlı idâresinde Yakın Doğuya kadar uzandığı zamana gider. İslâm medeniyeti ve sanatı Orta Asya'da Hakanlı ile Gaznevî ve Yakın Doğuda Selçuklu gelenekleri tarafından temsil edildi. Moğol devrinde Buddhist sanatı hızla Yakın Doğuya kadar ilerledi, çünkü İlhanlılar kendilerine tâbi illerde Buddhist mabedler yaptırmakta ve sanatkârlar getirtmekte idiler⁶⁹. Böylece, Turfanda Buddhist Uygurların bir eseri (lev. Ia)⁷⁰ ile Topkapı murakkalarında bulunan bir resim⁷¹ (lev. Ib), hem ikonografik hem stilistik bakımdan, birbirlerine benzemekde idi. Murakka'a

68 Esin, «İslamiyetten evvelki...», not 65-70.

68a Uygur tekniği: bk. aşağıda not 87. 'Aks: V. Minorsky, *Qâdi Ahmed son of Munshi; Calligraphers and painters* (Washington 1959), s. 193.

69 Esin, «Bağış», s. 94-96.

70 A.von Gabain, «Die Drucke der Turfan Sammlung», *Sitz. d. Deutschen Ak. d. Wiss.* (Berlin 1967), res. 11, s. 25-26. Bu uygur harflerle türkçe metinli tahta basması Turfanda, Turfan hükümdarları İdikutların Mogol boyunduruğunu kabûl ettikleri M. XIII-XIV. yüzyıllardan sanılır. Resmin ortası harâb olmuştur, fakat taht gözükmetedir ve muhtemelen ortada, taht üstünde bir hükümdâr oturuyordu. Bu hükümdârın sağında askerleri, atları, filleri gösterilmişdi. Hükümdârın solunda ise bir tuğcu gözükür. Elinde yay tutan bir nişancı da, nişan sırtığına ok saplamışdır. Daha ötede, elinde kalem, üç bağdaş kurmuş şahsiyet tasvir edilmiş. Bunların ikisi devrin Türk Mogol beyleri kıyâfetindedir. Diğerinin saçının tepeye luleli topuz şeklinde taraması, Uygur sanatında Brahmanlar ve tengridem (semâvî) şahsiyetlerinin usûlundedir (Le Coq, *Chotsch Chotscho*, lev. 47 f, gökde uçanlar). Bir Uygur metninde Brahmanların bu tarz saç taraması, yani *jatâ*, «didim» e (tâca) benzetilir. F.W.K. Müller, «Uigurica» III, *Abh. d. Preuss. Ak. d. Wiss.* (Berlin 1920) s. 29-30.

71 Topkapı Kütüphanesinin murakkaları'ndan H. 2152 de, varak 61'deki çift resmin Buddhist ikonografisine bir kaç yazıda dikkati çekmek istedim: E. Esin, «Two miniatures from the collections of Topkapı», *Ars Orientalis*, V (Michigan 1963) ve *id.*, «The Turco-Mongol monarch representation and the cakravartin», *Proceedings of the XXVI th Congress of Orientalists*, cild

idhâl edilmiş eser (lev. Ib) belki Uygur ilinden geliyor ve bir Uygur idikut'unun veya Moğol kaganının Türk hükümdarları usûlünde elde «tolu» (kadeh) tahta çıkışını göstermekte idi. Yahud da İlhanlı muhîtinde fakat muhtemelen bir Uygur tarafından yapılmıştı.

M. XIV-XV. yüzyıllarda ise, Orta Asyada İslâm medeniyeti çerçevesinde, Temürlü mektebi gelişti. Resimli Silsilenâmemiz Doğu Türkistanda yapılmış ve M. XVI. yüzyıldan olduğuna göre, söz konusu olan bu sonuncu mektebin tesirleridir. Buddhist sanatı bakımından ise, Doğu Türkistanda hazırlanan bu resimli Silsilenâmeye tesîrli olabilecek Uygur sanatının eserleridir.

Su husûsu da arz etmek isteriz: Uygur Buddhist ile Temürlü sanatlarını mukayese ederken, ilk önce, her iki tarzın en karakteristik şekillerinden bahs edeceğiz. İmtizâc halleri sonra söz konusu olacaktır.

İkonografik bakımdan yukarıda söylenenleri hulâsa edilirse iki sanat muhîti arasında tezdalar hatırlanır: Türk-Moğol Budhist resimlerinde, meselâ M. XIV. yüzyıldan sanılan Uygur harflerile türkçe metinli bir tahta basmasında (lev. Ia) bu muhîtin ikonografik husûsiyetleri meydana çıkmaktadır. Beyler, İslâmî eserlerde de gözükten Türk kıyâfetlerindedir: çapan, çakşır ve etük giymektedirler. Yukarıda söylendiği gibi⁷², yüzleri matrûş ve saçları uzundur. Başlarında Kâşgarî'nin «kıdıhılı börk»⁷³ dediği olabilecek, aşağı doğru devrik, geniş kenarlı börkler vardır. Bellerindeki çok geniş kumaş kuşak M. XIV. yüzyıl Uygur ve Moğol resimlerinde görülen bir husûsiyettir.

Tahta basmanın sol kısmında, elinde kalem bulunanlar grubunda bir Brahman veya Tantrik Buddhist bir bahşı olabilecek şahıs durmaktadır. Bunun saçı, Uygur Tantrik bahşı resimlerinde görüldüğü gibi (lev. IIa) ve Uygur metinleri tâbiri ile «didim» şeklinde yukarı toplanmıştır⁷⁴. Ancak bu şahıs Tantrik bahşılar (lev. Ia) gibi yarı çıplak değildir. Belki de saray hizmetinde olduğundan kendisine bir hil'at hediye edilmiş.

Stilistik bakımdan Buddhist Türk ve bilhassa Uygur ressam, kadîm sanatkâr göçebelerin ahfâdına uygun şekilde yüksek şahsiyetlerin «görk» ünü (portresini) de yaparken, gülünçden korkmamaktadır. Tantrik bahşı oldukları resimlerdeki Türkçe ibârelerle bildirilen eserlerden birinde de (lev. IIa) gülünçe karşı bu meylin bir numûnesi görülür. Çıplak bahşı, saçlarını «didim» topuz şeklinde tepesine toplamış, şişman vücûdunu halkalarla sülemiş, kulaklarına küpeler takmış, zillerle oynamaktadır.

II (Delhi 1968), s. 106-109. Sonradan Prof. M.Ş. İpşiroğlu bu resimde, tahtın üstündeki ejderli tâka dikkatimi çekti. Bu ejder tipi de Koço Uygur devri «kök-luu» (gök ejderi) tarzındadır: Le Coq, *Chotscho*, lev. 32. Gösterilen merâsimin tasvîri: yuk. not 24.

72. Bk. yuk. not 20.

73. Kâşgarî, «börk».

74. Bk. yuk. not 70.

Teknik husûsiyetlere gelince, yine Tantrik bahşı resminde⁷⁵ (lev. IIa) bunun bir tezâhürü gözükür. Buddhist Uygur sanatkârı, kuvvetli kalem ile bahşının çıplak vücûdunun inhinâlarını tebarüz ettirmiştir. Buddhist Uygur ressamı, sakız mahlûlu⁷⁶ ile sulanmış şeffaf boylarla, gölge de verir⁷⁷, ve böylece hacmi büsbütün meydana çıkarırlardı. Buddhist Uygur sanatkârının maksadı, elinden geldiği kadar canlı bir tasvîr yapmaktı.

Mogol devri Uygur resimlerinde görüldüğü gibi (lev. Ia) bu naturalist-realist tutum Uygurları *perspective* ilmine değilse bile, *perspective* duygusuna götürmüştür. Muhtelif vaziyetlerde vücûd azâlarının alabileceği değişik şekiller Uygur sanatkârının dikkatinden kaçmamıştır. Bu husus sade Uygur sanatı için değil, Moğolistan duvar resimleri ile Tunhuang ve Kara-hoto'da Tangut ve Moğol devrinde gelişen ve muhtelif dillerde yazmalarda ve baskılarda görülen bütün tasvirler için doğrudur. Hulâsa olarak teknik bakımdan Buddhist sanatı M. XIII.-XIV. yüzyıllarda devrin en ileri mektebi idi.

İşte Muhammed Bahşı Uygur olduğu sanılan Mehmed Siyah Kalem⁷⁸ ya Buddhist Uygur mektebine, meselâ Sarı Uygur ilinde (Hotenin doğusunda) bir müddet intisâb etmiş, yahud da onun teknik ve tematik husûsiyetlerini taklid etmiş gözükmektedir. Yine tematik bakımdan, Siyah Kalem yalnız Uygur sanatının «yek»(cin) tasvirleri gibi husûsiyetlerini görmüş değil, Kam, Tantrik bahşı ve Şiva mensûbu gibi o devirde yaygın kimseleri de müşâhede etmiş olsa gerek.

Türk-İran Temürlü sanatının klâsik durumu ise her cihetten başkadır. İkonografik husûsiyetler ile teadlar başlar. Yukarıda⁷⁹ anlatıldığı gibi, evvel emirde, İslâm sanatının tasvîr ettiği beyler, Tacik(Müslüman) vecheli, kısa saçlı, gür sakallı, sarıklı kimselerdir. Şunu da kayd edelim ki, stilistik alanda, güzellik mef-hûmları her iki muhîtte aynıdır ve Uygurlardan tevâris edilmiştir: ay yüzlü, çekik gözlü, çatık kaşlı uzun burunlu şahıslar beğenilmektedir⁸⁰. Ancak Türk-İslâm Temürlü ressamı Buddhist Uygur sanatkârının aksine olarak «sûret»lerde «Ni-yâz'ın portre karşılığı olarak kullandığı tabîr» çehrelerin bazen çirkin olabilecek

75 A. Grünwedel, «Berichte über archaeologischen Arbeiten in Idikut-schahri (1902-1903)», *Abh. d. Bayerische Ak. d. Wiss.*, c. XXIV/1, s. 169-172, res. 160.

76 Uygur resim tekniğinde sakız mahlûlu: W. Radloff, *Suvarnaprabhâsa aus dem uigurischen ins deutsche übersetzt* (Leningrad 1930), s. 245.

77 Uygurlarda gölgeleme tarzı: bk. Le Coq, *Chotschö*, lev. 46 f'de *yek* (cin) resmi.

78 Yuk. not 41.

79 Ross, s. 58: Muḥammad Hanın destârı (sarık) İslâmiyet timsâli sayıp Mogollara zorla giydirmesi.

80 Türk Buddhist metinlerinde güzellik mef-hûmlarından ay gibi yüz, uzun burun, çatık kaş (ortası tüylerle birleşen) Burkana (Buddha'nın türkçesi) âid husûslardır: Radloff, *Suvarnaprabhâsa*, s. 189. Bu mef-hûların devâmı: Kâşgârî, «Kıwal» (uzun burun). Uygurlar Mongoloid şekilde kapaksız gözleri güzel sayardı ve «dar göz» mef-hûmü M. XI. yüzyıl Orta Asya İran edebiyâtının «Türk perî» si tasvirinde tekrür eder: Esin, «İslâmiyetten evvelki...», not 225-230.

hususiyetlerinden kaçınır. Muteber şahıslar daimâ güzelleştirilir ve böylece aşağı yukarı birbirine benzer.

Teknik bakımdan ise, belki İslâmiyette canlı tasvîri mekrûh olduğu için, Temürlü nakkaşı hacmi meydana çıkarmaktan sanki çekinir. Çekingen hatlarla hacim tesfiri vermeyen satırlar meydana getirir. Gölgelelendirmek sanatı ekserî bilinmemektedir.

Türk-İran Temürlü saray mekteblerinin bir hükümdar tasvîri⁸¹, Uygur yazısı ile Türkçe metinli bir yazmadan alınmış olması bakımından da, bizim için kıymetli bir mukayese unsuru teşkil eder (lev. IV). Resmin altına, her halde muahhar olarak, metin gibi Uygur yazısı ile türkçe değil, fakat farsca bir ibâre yazılmıştır. Bu ibâyeye göre «Emîr i-büzürg» ün (Aksak Temürün) Semerkande gelip yemek yediği tasvîr edilmiş. Resmi yapanın da Nakkkâş Hvacah Kemâl'in kardeşi Üstâd İzzuddîn olduğu ilâve edilmiş. Her halde resim Temürlü devri eseridir ve M. XVI. yüzyıldan evveldir.

Mukayese bakımından ilgimizi çekecek bir grup eser de Şeyhî⁸² imzâsını ta-

81 Söz konusu resim, Topkapı murakkalarından H. 1253, varak 24 dedir. Prof. Z.V. Togan Aksak Temürün bir portresi olarak bu eserden bahs eder: *Istanbul miniatures*, s. 13. Ancak bunun üzerinde ve tersindeki Uygur harflerile türkçe metinleri görmemiştir. Bunları fark eden Topkapı Kütübhanesi müdürü Dr Filiz Öğütmen ve Doçent Dr Nurhan Atasoydur. Onların işâreti üzerine Edebiyat Fakültesinden Bay Osman Sertkayanın yardımını ricâ ettim ve kendisi sahîfenin sağ üst köşesindeki Uygur harflerile ibâyeyi «tört yü (z)» olarak okudu. Demekki resimli sahife asgarî dört yüz sahîfesi olan türkçe, Uygur harflerile, bir yazmadan alınmış. Sahîfenin murakka cönke yapışmış olan tersindeki yazıların, bir lamba yardımı ile, Uygur hattatlık eserlerinin güzellerinden olan mısırâ'lardan mürekkebe bulunduğunu da Bay O. Sertkaya tesbît etti. Resmin alt kısmındaki ibâre, Bay O. Sertkayanın ricâsı üzerine, İran dili mütehassıslarınca şöyle okundu: *Nuzûl kerden i-Emîr i-büzürg be-Semerkand ve nevâl kerden. Kâr i-ustâd' İzzeddin, birâder i-Hvacah Kemâl i-Nakkkâş.*

Demekki bu türkçe yazmada Aksak Temür'ün hayâtı da anlatılıyordu. Devletşâh i-Semerkandî'nin *Tezkeret uş-şu'arâ*, târihsiz Tehran, Muhammed Abbâsî bask., s. 427'de Yezdî'nin Zafer-nâmesinden bahs ederken, «ve târîhî ki bahşiyân ve rûznâmahciyân zabt nemûde budend der rûzgâr i-Emîr i-buzurg» denerek, Aksak Temür devrinde bahşilerin târîh yazdığı anlatılır. Bahşilerin hattı ise, bilhassa erken devirde, «hatt i-Uygurî» idi: Devletşah, s. 202. Fakat Temürlü devrinde gerek Herat (Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şîr devrinde: Togan, «Ali Şîr»), gerek Yezd'de de, (Esin «Başşı»). Uygur harflerile türkçe kitab yazılırdı ve bu eser oralarda da yazılmış olabilir. Dr. F. Öğütmenin fikrine göre bu resim Herat mektebine âiddir. Üstâd İzzuddîn hakkında bir şey bulamadım, fakat birâderi Hvacah Kemâl Nakkkâş olabileceği, Temürlü muhtînden kimseler hakkında, hattatlar arasında şu kayıtlar vardır: Minorsky, *Qâdî Ahmed*, index; a) Khâfîz Kamâl al-Dîn Hûsaîn, ölümü 1556; b) Mawlânâ Shaikh Kamâl, 1557'de hayatta. c). Heratlı Mawlânâ Kamâl al-Dîn Rafîqî, 1583 etrafı. Bir Kemâl Musavvir Tebrîzî mevcûd idi ve Tahmasp (1524-1575) devrindedir: 'Ali, *Menâkib i-hünnerverân* (Istanbul 1926), s. 64 ve Minorsky, *Qâdî Ahmed* s. 181, 186 (Kemâl Musavvirin hocası, Tebrîzli Sultan Muhammad oğlu Mirza Ali). Kemâl Musavvir Herat'da bulunmuş olabileceği gibi, Azerbaycan (Tebrîz) ve Fars (Şîrâz) da da, Temürlü Mirzalar devrinde, sanat mektepleri mevcûdu: Minorsky, *Qâdî Ahmed*.

82 Şeyhî için bk. Togan, «Dört cönk», s. 80. Prof. Togan Şeyhî i-Yakûbî imzâsından Şeyhînin

şımaktadır ve hem Uygur-Moğol Buddhist (lev. III a) hem Temürlü (lev. III b) çevresini hatırlatan unsurlar gösterir. Bu resimlerin bazıları (lev. III a) Moğol sülâlesinin yarı-Müslüman yarı Buddhist bir kolundan «Hsi-ning» hükümdârı Süleyman oğlu «Yagan Sha»nın Tun-huang'da 1351'de yaptırdığı öy XI'in Buddhist tasvîrlere⁸³, veya Moğol devrinde Kara-hoto⁸⁴'da yapılan Nâhid ve diğer astral ma'bud resimlerine benzer. Yahûd da Moğol devrinde Tebrîzde yazılan *Câmi ul-tevârih*'lerden Royal Asiatic Society nüshasındaki, Sinde komşu bulunan, Türk ve Tibet illeri halkı resimlerini andırır⁸⁵. Böylece, Şeyhî'nin bazı «sûret»leri Turfan resimlerinden ziyâde Tun-huang ve Kara-hoto'da Tangut ve Moğol devirlerinde Uygurların ve başka milletlerin de faal olduğu ve Çin tesîrleri altında Orta Asya ve Çin hudûdunda gelişen mektebelerin eserlerini ve bunların İİhanlılarca taklîdi olanları hatırlatır ve Şeyhî, Çinliler gibi, kalem yerine fırça kullanmışa benzer. Şeyhî'nin iki başka husûsiyeti ise Turfan Uygur mektebinden mülhemdir: yukarıda⁸⁶ anlatıldığı şekilde, şeffaf mahlûllerle gölgelendirmek usûlü ve kuş ile çiçekli dal motif⁸⁷ resimleri (lev. III a, b). Filhakika bu son motif Çinde de çok yapıldı.

Ark koyunlu Ya'kûb Beg (1479-1490) hizmetinde bulunduğunu istihrac eder. Şeyhînin daha evvel, Heratda Hüseyin Baykara hizmetinde bulunduğunu da Prof. Togan sanmaktadır. Prof. Toganın işâretleri üzerine, araştırmalarım göre, Şeyhî lakablı sanatkârlar vardır: a-Bibl. Nat. ancien fond persan 67 (H. 830/M. 1426'da Şahrüh devrinde başlanıp Hüseyin Baykara'nın son yıllarına kadar devam eden, *Mu'iz al-ansâb*, İlhanlı ve Temürlü sülâleleri mensûbları ve onların hizmetlerindeki kimseler meyânında *nuvaisandagân i-Türk* u kayd eden silsilenâme'de, varak 141 v.'de, Emîr-zâde (Mîrza) İbrâhim Sultan (Şahrühun oğlu) Kitâb-hânesinde, Türk nuveysendeler arasında Hacı Şeyh Hasan adı vardır. Kendisi de sülûs hattatı olan Mîrza İbrâhim Sultan, 1423 ile ölümü yılı 1434 arasında, Şîrâzda vâlî idi ve orada bir sanat merkezi vücûda getirdi: Minorsky, *Qâdi Aḥmad*, s. 28-29. b-Ustâd Şeyh Ahmed Babacı veya Baba Hacı adlı bir ressamın kardeşidir. Babacı hakkında *Târîh i-Reşîdî* şöyle der: «Babacı nakkaş ve sûretgerlerdendir». H. IX. yüzyıl Herat sanatkârlarından sanılır: Âlî Ahmed Nâimî, *Sûretgerân ve hûşnevisân i-Herat der 'aşr i-Timuriyyân* (Afganistan Târîh Encümeni neşriyatı, H. 1358), s. 43. c-Şeyh-zâde Muşavvir Ḥorâsânî: 'Âlî, *Menâkib i-hünverân*, s. 64. Bir diğer Mevlânâ Şeyh Muhammed Sebzevârî vardı ve bu zat Çin tarzında, fırça ile resim yapmakla meşhûrdur. Ancak söz konusu Murakka'in yapıldığından daha geç 1556-63 arasında Safevî İbrâhim Mîrzanın Meşheddedki Kitâb-hânesinde çalışmıştır: Minorsky, *Qâdi Aḥmad*, s. 7, 187.

83 Bk. yuk. not 11 a.

84 S.M. Koçetova, «Bojestva svetli v jvopisi Xara-xoto», *Trudi ot dela istorii Kul'tura i isskustva Vostoka, Gos. Ermitaj*, IV (Leningrad 1947), lev. 1. Kara-hoto ve Uygurlar: Bk. Esin, «İslâmiyetten evvel...», not 239.

85 K. Jahn, *Rashîd al-Dîn's History of India* (The Hague 1965), H. 714/1317 târihli Royal Asiatic Society yazması, varak 2061 v.

86 Bk. yuk. not 76, aşağıda not 87.

87 Grünwedel, «İdikut», s. 6 (n). Mogol devrinde, 1368 de yazılan Çin eseri *T'u-hui-pau-kien* de o devirde Turfan mektebimin tekniği anlatılırken, kuş ve çiçek resminde Çinden mâhir oldukları söylenir: Esin, «İslâmiyetten evvel...», not 239 a.

Doğu Asya sanatından alınan bu unsurlar⁸⁸ yanında, Şeyhî'nin bazı şahısları, meselâ sarıklı avcı tasvîri (lev. III b) tamâmen İslâmî muhîti aksettirir. Demek ki belki Şeyhî her iki kültürü de bilen biri idi⁸⁹. Şimdi resimli Silsilenâmemize dönersek, bunun tasvirlerinin en fazla Üstâd İzzuddîn'in tarzındaki (lev. IV a) klasik Temürlü bey «sûret» lerine benzediği kanaatine varılmaktadır. Mertebe ile ilgili kıyâfet husûsları dışında, Üstâd İzzuddîn'in eserindeki (lev. IV a) Aksak Temür ve beyleri ile Silsilenâmemizdeki han «sûret»-leri arasında, stilistik ve teknik cihetlerden, fark pek azdır. Şunu da ilâve edelim ki, gerek üstâd İzzuddîn, gerek resimli Silsilenâme sanatkârı, menşûb oldukları mektebin en mâhir mümessillerinden değildirlere. İzzuddîn ve Silsilenâme nakkaşı üç-çeyrekden gözüken şahısların ayaklarını yandan resmetmek gibi, beceriksizlikler de yapmaktadırlar.

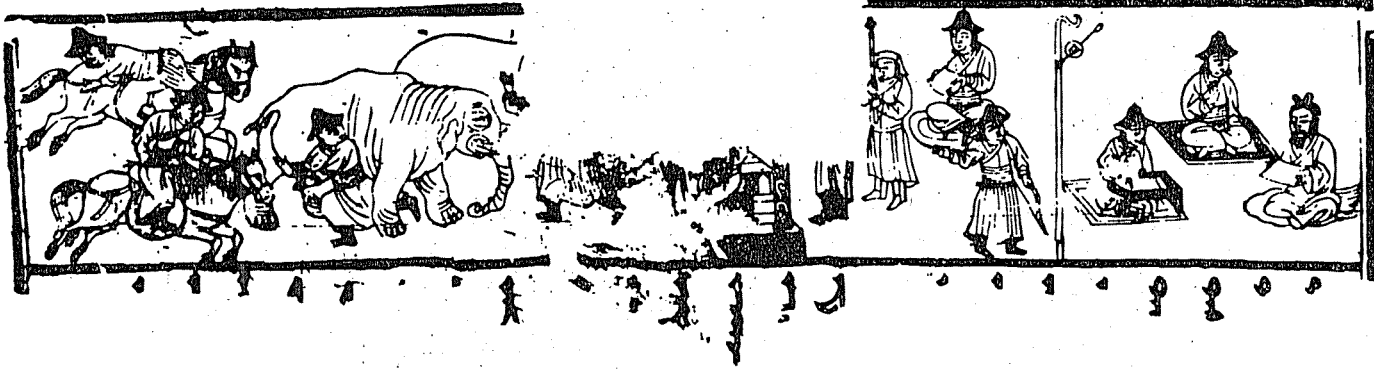
Netice olarak, resimli Silsilenâmemiz M. XVI. yüzyıl ortasında, Kâşgarda, İslâmî Temürlü tarzının Buddhist Uygur geleneğine artık gâlib geldiğine şehâdet eder. Nitekim, makaleyi kaleme aldıktan sonra öğrendiklerim Temürlü tasvirlerinin mevcûdiyetini teyid etti. Dr. E. Grube, Silsilenâmemizdeki Ahmet Han Balınca resmini (lev. VIb) görünce, şunu hatırladı: menşei bilinmiyen bir resimli beyler silsilenâmesi parçasında, Ahmed Han Balınca tasvirinin, aksî istikamette bir eşi vardı. Dr. Grube, menşei bilinmiyen silsilenâme parçasını neşr ederken, 1425 etrafında Heratda yapıldığı nazariyesini öne sürmüştü (*The classical style in Islamic painting*, Oriens 1968, lev. 25). Temürlü silsilenâmelerinde adlar dâireler içine yazılır ve bazı mühim şahısların tasvirleri de ilâve edilir. Dr. Grube'nin neşr ettiği silsilenâme parçasında, Ahmed Han Balınca tasvirine benzeyen resmin sağındaki dâirede Aksak Temürün bir amcasının ismi olan Seyfuddîn adı, soldaki dâirede ise «Türkmen 'Adenî?» yazılıdır.

Diğer taraftan, kitab resmî mütehasısı Bn. E. Sims bu makalenin konusu olan Silsilenâmeyi Tehrande, Melik Kütübhanesinde görmüştür. Kitab şeklindeki Silsilenâmemizin her varakında, isim kitâbesi üzerinde, resim için mahsus bir yer bırakılmış ve bu yere, ayrı kâğıda yapılmış resimler yapıştırılmış. Dr. Grube'nin neşr ettiği silsilenâme parçasındaki tasvire nazaran, makalemizin konusu Silsilenâmedeki resimler daha beceriksizce ve soluk renkler ile yapılmış. Demek ki, Temürlü beyler silsilenâmesinden ilhâm olarak Kaşgarda Sultan Şuffî'nin ecdâdını resm eden sanatkâr pek mâhir değildi. Kullandığı modelleri bile tam taklîd edemiyordu. Böylece Sultan Şuffî devrinde yapılan Silsilenâmemizde Sultan Şuffî'nin resmi tabiatan mülhem olsa bile, diğerleri hayâlidir ve Temürlü tarzındadır. Kâşgar, artık Temürlü medeniyetinin taşra kısmında bir merkez olmuştu.

88 Bk. yuk. not 84.

89 Bk. yuk. not 82.

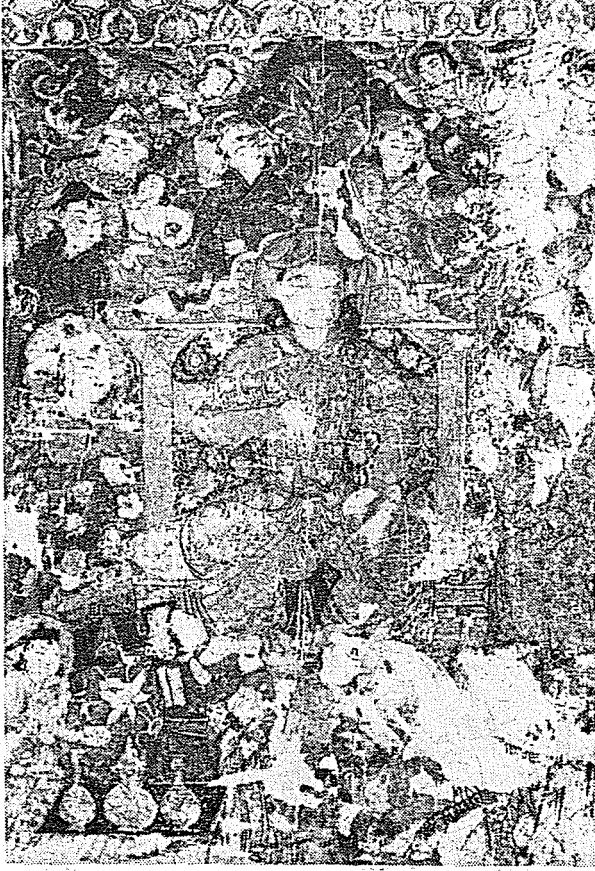
T.M
58

a

(Levha — I, a) .

Turfanda bulunmuş Buddhişt devirden ve M. XIV. yüzyıldan sanılan, Uygur harflerile türkçe metinli bir tahta basması. Resmin Orta kısmı yırtılmış, fakat bir taht kalıntısı gözüktür ve muhtemelen ortada bir hükümdâr tasviri vardı. Etrafdaki şahıslar hükümdarın maiyeti olabilir. (Bk. not 70) Gabain, «Drucke der Turfan sammlung», res. 11.

(Levha — I, b)

Topkapı Kütübhanesi, Murakka H. 2152, varak 61 den
menşei bilinmiyen fakat M. XIV. yüzyıl Buddhist Turfan
sanatı ile ilgili kitab resmi (bk. not 71).

(Levha — II, a)

Kurutka'da M. XIII - XIV. yüzyıllardan bir Uy-
gur ma'bedinde Tantrik Buddhist bakşilerin tas-
viri olduğu yanlarındaki türkçe ibârelerden an-
laşılan 84 duvar resimlerinden birinde ziller'e oy-
naşan Tantrik Buddhist bahşı, (Bk. not 50),
Grünwedel, «Idikut», res. 160.

(Levha — II, b)

Topkapı Kütübhânesi, Murakka H. 2153, varak 34 v. de Muhammed Siyah Kaleme atfedilen ve
Tantrik Buddhism den mülhem görünen bir tarikatın (Kalender ? : bk. not 50, 51) dervişlerini
tasvir ettiği mümkün olan resim.

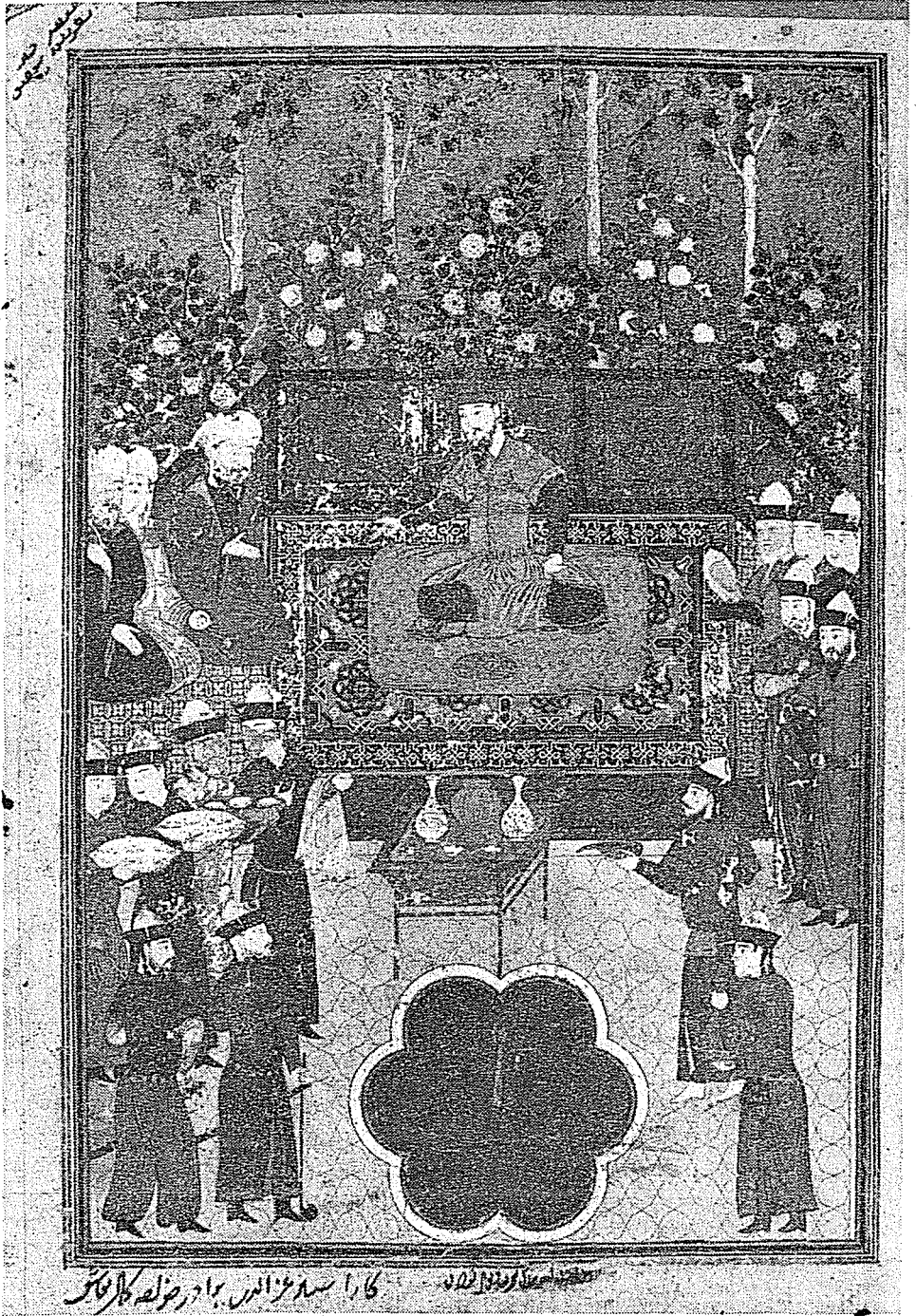

(Levha — III, a)

Topkapı Murakka H. 2153'de varak 172 v. ve 147-v. Şeyhî'ye atfedilen iki resim (bk. not 82).

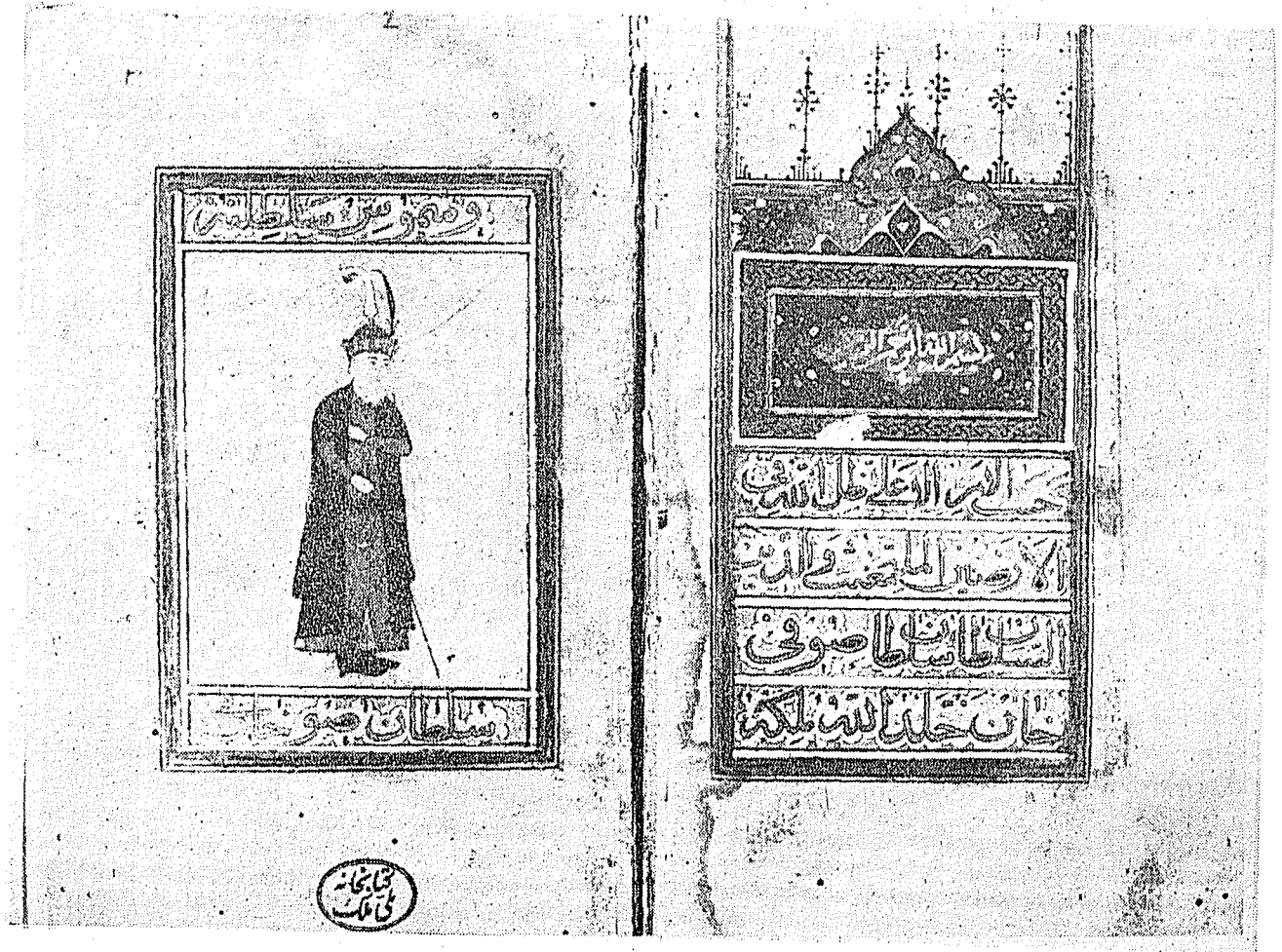

(Levha — III, b)

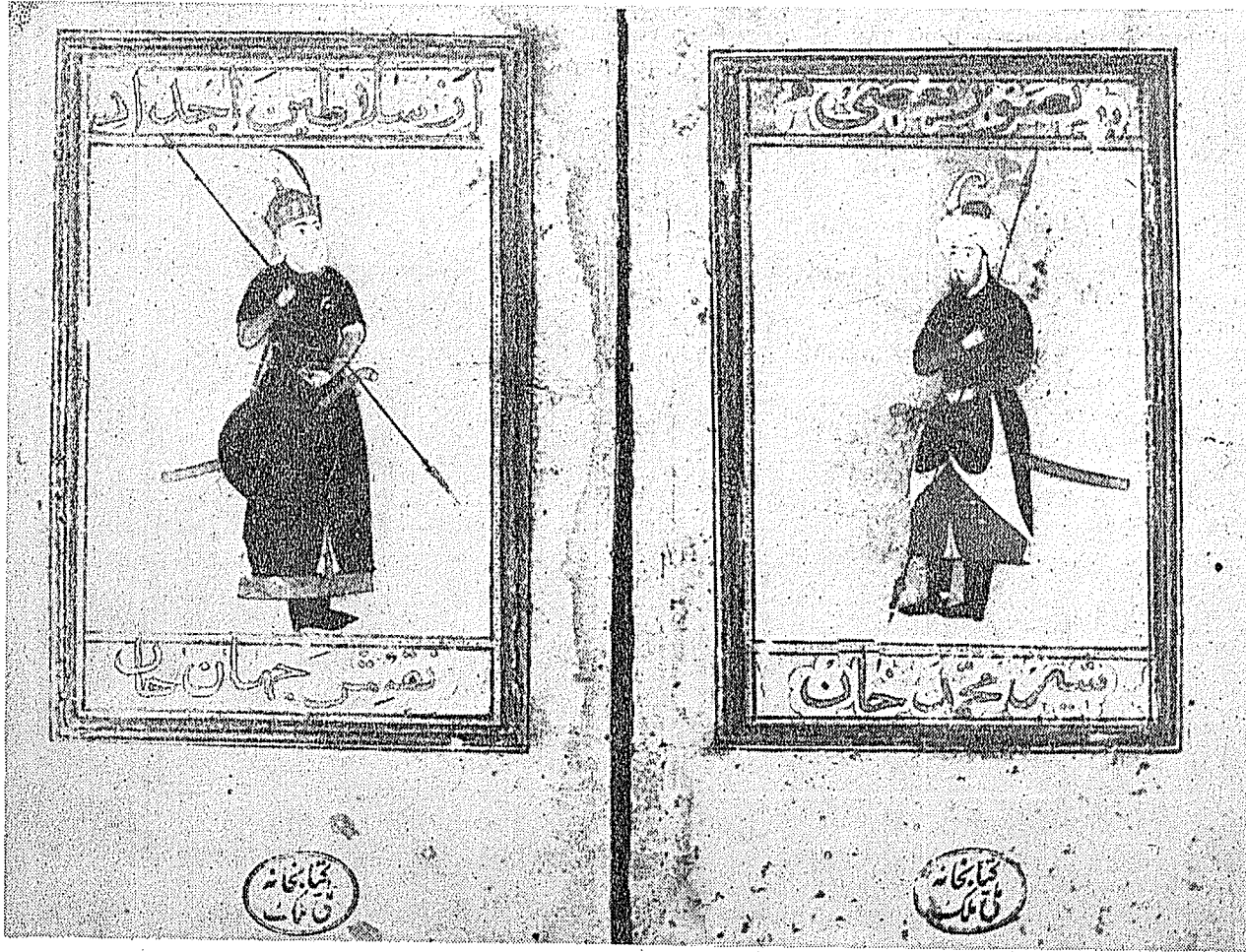
(Levha — IV)

Topkapı Kütübhânesi, Murakka H. 2153, varak 24'de, üzerinde ve tersinde Uygur harfleri ile sahife sayısı ve türkçe metin bulunan ve altındaki muahhar farsça yazı ile Hvacah Kemal Naqqâs kardeşi Ustâd 'izzuddine atf olup, Aksak Temürün Semerkande gelip yemek yediğini gösterdiği tasrih edilen resim (bk. not 81).

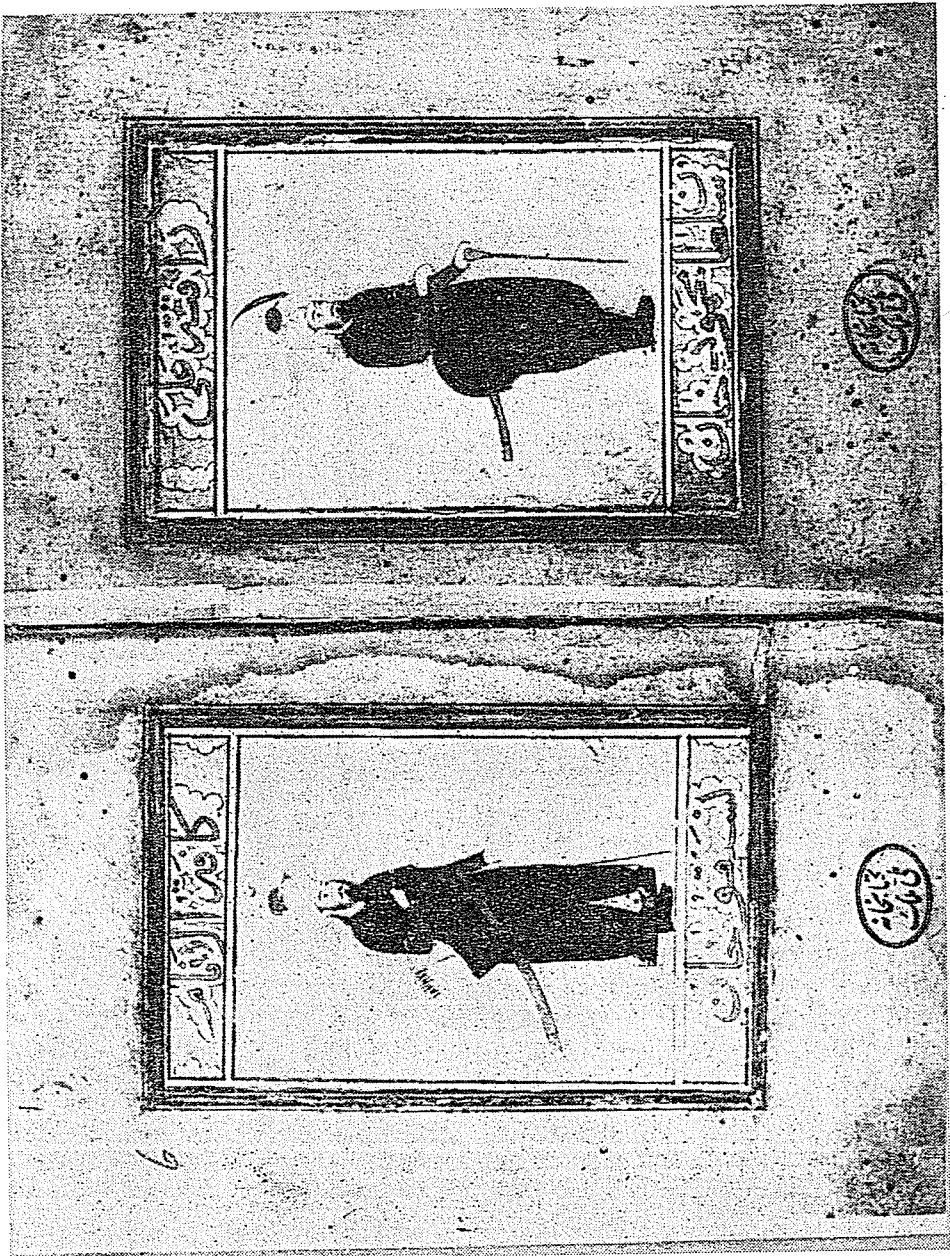
(Levha — V, a, b)

Resimli Silsilenâmenin başlangıcı ve Silsilenâmeyi yaptıran (bk. lev. IX) M. XVI. yüzyıl ortasında Kâşgar vâlisî ve sonradan Doğu Türkistan Hanı «Sultan Sûfi Han» «sûret» i bk. not 67).

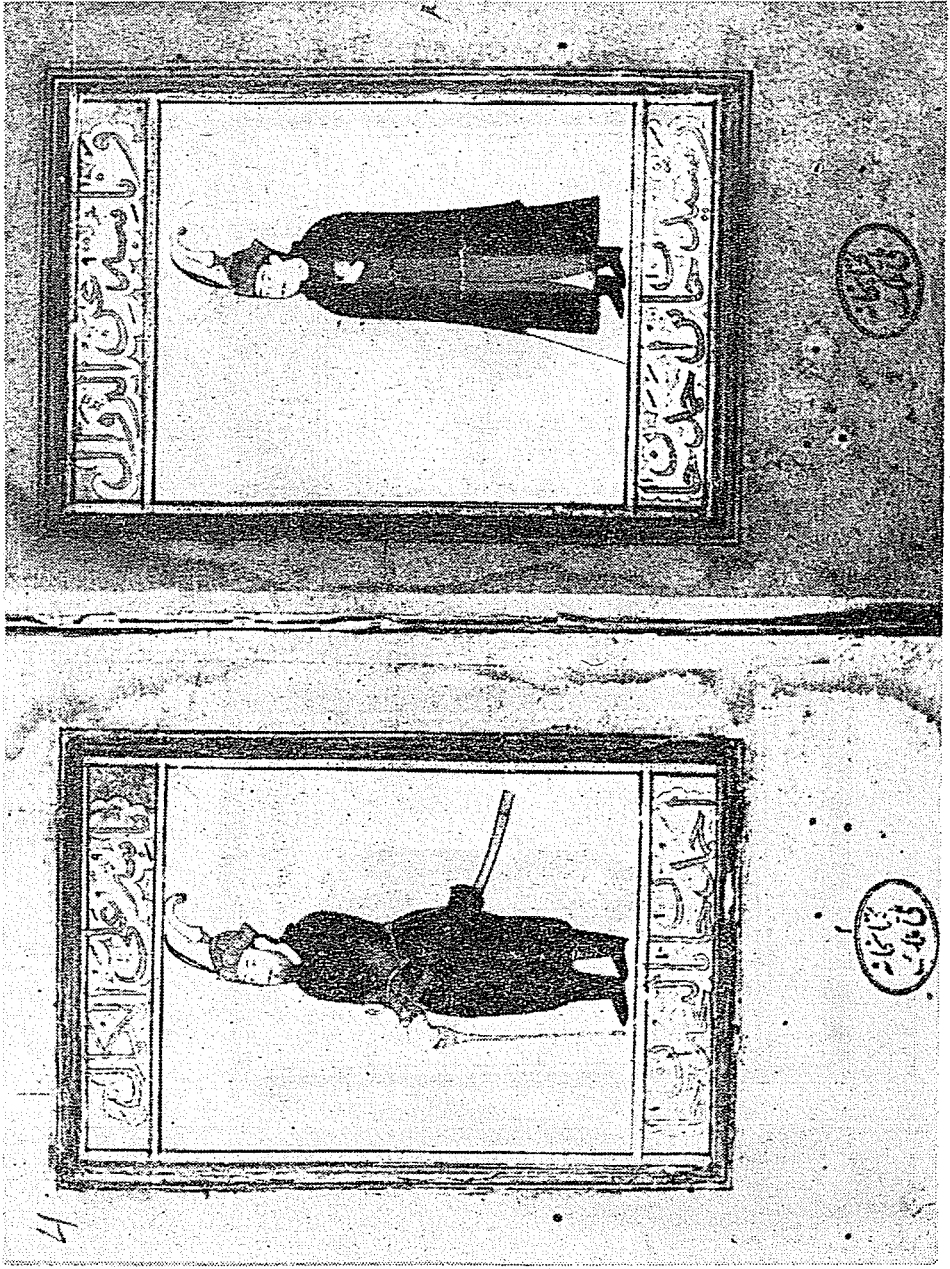
(Levha — VI, a, b)

Resimli Silsilenâmenin başlangıcı müteakıb ikinci grup varaklarında (kronoloji ve üstteki arabca ibâreler teselsül eder) Reşid Han İbn Aḥmed Han (bk. not 26, 62, 63) ve Aḥmed Han Balınca (bk. not 26, 55) «sûret» leri.

(Levha — VII, a, b)

Silsilenâmenin üçüncü grup varakları ve Sultan Mahmûd Han (bk. not 54) ile «Nsbûku Hân» (Isen Buka II? bk. not 45, 46) şâretleri.

(Levha — VIII, a, b)

Silsilenâmenin dördüncü grup varaklarında Şîr Muhammed Han (bk. not 37) ve Nakış i-Cihân Han (bk. not 35) «şifret» leri.

(Levha — IX)

Resimli Silsilenâmenin son «sûret» i Şem'-i-Cihân Hanı gösterir (bk. not 27) ve tasvirin yanında onun hükümdarlık devrinden evvel bir târîh vardır: H. 773 (M. 1371).

Not : Bu makalenin 181. sayfasının 5. satırındaki (.نسبو) kelimesi (سبئو) olarak çıkmıştır. Baskı esnasında meydana gelen bu yanlışın düzeltilmesini rica ederiz.

Y. K.